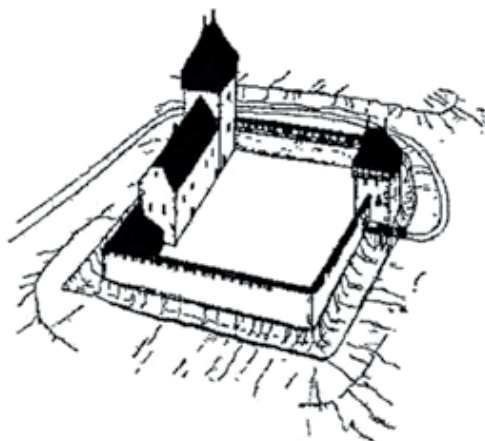

Castrum

2023/1-2

A Castrum Bene Egyesület folyóirata

A tartalomból:

SZABÓ RENÁTA

A vámosatyai vár kutatásainak előzetes eredményei

FELD ISTVÁN

A magyarországi középkori rezidenciák térszervezéséhez

MOLNÁR ISTVÁN

Rövid beszámoló

a berzencei várnál 2022-ben végzett régészeti feltárásról

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

26. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET FOLYÓIRATA

26. szám

Budapest, 2023

E számunk munkatársai

BUZÁS GERGELY RÉGÉSZ,

Magyar Nemzeti Múzeum, Mátyás Király Múzeum, Visegrád

FELD ISTVÁN RÉGÉSZ,

Budapest

FÜLÖP ANDRÁS RÉGÉSZ,

Magyar Építészeti Múzeum, Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

HEGYI DÓRA RÉGÉSZ,

Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

KÉKESI MÁRK RÉGÉSZ,

Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

KÖPPÁNY ANDRÁS RÉGÉSZ,

Magyar Építészeti Múzeum, Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

KRISTÓF VIRÁG RÉGÉSZ,

Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

MOLNÁR ISTVÁN RÉGÉSZ,

Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár

NAGY SZABOLCS BALÁZS RÉGÉSZ,

ELTE BTK Régészettudományi Intézet

SZABÓ RENÁTA RÉGÉSZ,

Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

SZOBOSZLAY GERGELY RÉGÉSZ,

Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézet, Budapest

Szerkesztette

NAGY SZABOLCS BALÁZS

A szerkesztő munkatársa

FELD ISTVÁN

Koordinátor

TEREI GYÖRGY

Tervezés / tördelés

SOLOMNIS KIADÓ

ISSN 1787-1093

KIADJA

CASTRUM BENE EGYESÜLET

WWW.CASTRUMBENE.HU

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- 7 SZABÓ RENÁTA
A vámosatyai vár kutatásainak előzetes eredményei
- 27 FELD ISTVÁN
A magyarországi középkori rezidenciák térszervezéséhez

KUTATÁSI JELENTÉS

- 59 MOLNÁR ISTVÁN
Rövid beszámoló a berzencei várnál 2022-ben végzett régészeti feltárásról

KIRÁNDULÁSVEZETŐK

- 77 HEGYI DÓRA – KRISTÓF VIRÁG – KÉKESI MÁRK – SZOBOSZLAY GERGELY
Veszprém vára
- 85 BUZÁS GERGELY
A nagyvázsonyi vár
- 89 NAGY SZABOLCS BALÁZS
A bándi Essegvár
- 99 FÜLÖP ANDRÁS
Somló vára
- 105 KOPPÁNY ANDRÁS
A sümegi vár építés- és átépítéstörténete

A VÁMOSATYAI VÁR KUTATÁSAINAK ELŐZETES EREDMÉNYEI

Bevezetés

Vámosatya határában található az építettő Büdy családról elnevezett vár, amely a régészeti feltárások következtében vált ismertté.¹ A tanulmány alapjául a 2021 tavaszán készült diplomamunkám szolgál, amely az objektum épületeivel és az előkerült leletanyaggal foglalkozott. Jelen cikkben az addigi ásatások eredményeit és az így kirajzolódott építéstörténetet szeretném röviden összefoglalni. A vár helyreállítása kapcsán 2022-ben lehetőség nyílt további kutatásokra, így a műemléki megfigyelések előzetes eredményei is a cikk részét képezik. A vár és a település történetét Juan Cabello és Simon Zoltán tanulmánya alaposan összefoglalja,² maga a vár története több korábbi ismertetőben szerepel,³ ezért külön összegzésre itt nem térek ki. Büdy Mihály 1539-ben vásárolt először telket Atyán, Rozsályi Kun Miklós és Imre 80 forintért adta el neki birtokait. Egy évvel később 70 forintért megszerezte Guti László és Péter telkeit is.⁴ Fiát, ifjabb Büdy Mihályt apja halálát követően, 1547. május 12-én iktatták be főispáni tisztségébe, amely kinevezését már az addigra elkészült várban kapta kézhez.⁵

A belső vár eddig feltárt építészeti részleteit az építéstörténeti kronológia szerint mutatom be, történeti adatokkal alátámasztva az átalakításokhoz, bővítésekhez kapcsolódó munkálatokat, valamint az erősség pusztulását. Az értelmezés megkönnyítése érdekében a vár használati tereit szintenként külön alaprajz ábrázolja (pince és földszint, illetve a kaputorony esetében földszint és emelet). **(1–3. kép)** Megtévesztő lehet, hogy a pinceszinthez tartozó, de az udvarról elérhető ajtó-, és ablaknyílások a pincét bemutató alaprajzon vannak feltüntetve, azonban úgy gondolom, hogy ez nagyban megkönnyíti az értelmezést. A földszint esetében egyértelműen kitűnik, hogy a falakon kívül szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk a lakóterekről. Az egyes helyiségek a pincétől kezdődően folytonos számozást kaptak 1-15-ig. Egyes esetekben csak a feltárás során megismert jelenségek ismertetésére kerül sor, egy-egy érdekesebbnek tekinthető objektumnál az esetleges párhuzamok vagy írott források is említést kapnak. A tanulmány végén pedig a pontos építési fázishoz nem köthető erősítésrendszerek jelenleg ismert részleteit mutatom be. Új megvilágításba helyezi a várról alkotott eddigi képünket a 2023 januárjá-

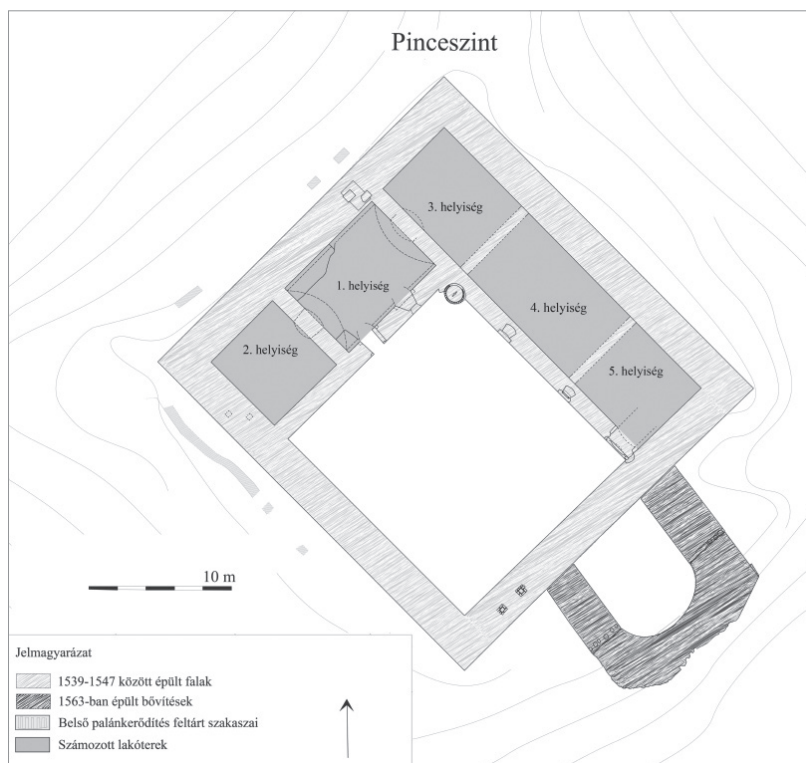
¹ A várban először 1965-ben végeztek leletmentő ásatásokat Csallány Dezső és Csiszár Árpád vezetésével. A 2009-től meginduló újabb feltárásokat Juan Cabello vezette. Ezúton is szeretném megköszönni neki az ásatási eredmények és a leletanyag feldolgozásának lehetőségét, valamint azt a rengeteg támogatást és tanácsot, amit ennek során kapok.

² CABELLO – SIMON 2006.

³ SZABÓ 2022; SZABÓ 2023. (megjelenés alatt)

⁴ LEHOCZKY III. 1881, 30.

⁵ LEHOCZKY III. 1881, 31; CABELLO – SIMON 2006, 65.

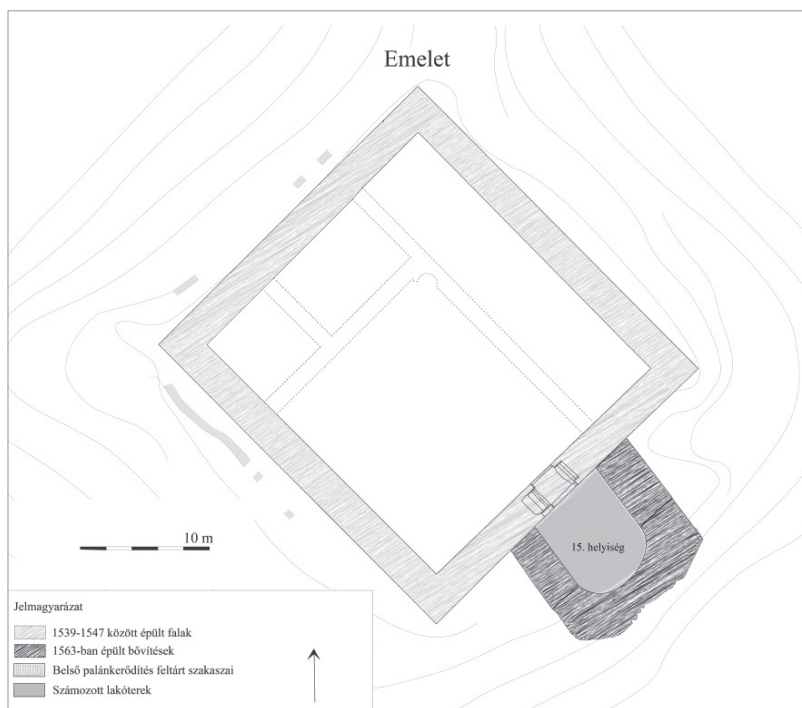

1. kép: A vár pincésztíjének felmérése, kiegészítve az 1965-ben feltárt jelenségekkel (a szerző rajza)

2. kép: A vár földszintjének feltételezett alaprajza, kiegészítve az 1965-ben feltárt jelenségekkel (a szerző rajza)

3. kép: A vár emeleti szintjének feltételezett alaprajza (a szerző rajza)

ban készült LiDAR felmérés, amely kimutatta az erdő alatt megbúvó, külső védművekkel ellátott erőrendszer maradványait.⁶

A vár rövid leírása

A vár Vámosatya és Gelénes között található nagyjából félúton, a Csaronda és Mic folyó által körülölelt félszigeten. Az egykori folyómeder nyomai a jelenlegi terepszinten is kirajzolódnak. A medren belül egy ligetes akácos található, a kőépületek és a várak területe már a fáktól megtisztított. A vizes, mocsaras területen elhelyezkedő belső vár 31×27 m alapterületű, sarkai pontosan a négy égtáj felé néznek. A sarkok előtt félköríves alaprajzú, rondellákra⁷ emlékeztető fa-föld szerkezetű objektumok maradványai húzódnak, amelyeket hasonló szerkezetű palánkfal köt össze. A négyzetes alaprajzú vár északkeleti és északnyugati falához épültek az alápincézett lakoszárnyak. A négyzetes udvar északi sarkába – a két szárny csatlakozásánál – egy vízgyűjtő ciszterna került, déli sarkába később egy helyiséget építettek. A vár bejárata a délkeleti várfalon volt, amit utólag megerősítettek egy ötszög alaprajzú toronnyal.

A belső várat egy négyzet alakú, mesterséges vizesárok veszi körül, a vár külső objektumait egy fa-föld szerkezetű védműrendszer választotta el a folyótól.

⁶ Itt szeretném megköszönni a Nemzeti Régészeti Intézetnek és munkatársainak, Látos Tamásnak és Zsiga Zsoltinak a felmérés elkészítését.

⁷ A 16. századi erődépítéset taglaló cikkében Feld István az ilyen védművek esetében elveti a bástya kifejezést, és felhívja a figyelmet a pontos terminológia hiányára, melyet azóta sem dolgozott ki a kutatás. Lásd FELD 2008, 175.

4. kép: A kapualjban feltárt téglaburkolat maradványa és a várfal déli oldalában kialakított lépcső maradványa. Habarcslenyomatban a beépített kőfaragványok helye mutatkozik (a szerző fényképe)

A várfalak kialakítása és ismert részleteik

A belső vár falai 280 cm szélesek, törtkövekből rakott, erős struktúrának bizonyulnak, amelynek sarkait négyzetes kváderekkel erősítették meg. A falazathoz használt kötőanyag szürkésfehér színű, apró kövekkel kevert, kemény tapintású, erősen mészrögös habarcs. A vár bejárata a délkeleti fal tengelyében található, a kökeret helye a fal belső és külső síkján egyaránt kirajzolódik. A kapualj mindkét oldalfalát egy-egy – a várfalban kiépített – 200 cm széles lépcső töri át, amelynek csak alsó 4-5 foka maradt ránk. A kapualj teljes szélességében téglákkal kirakott padlószint maradványai kerültek elő.⁸ **(4. kép)**

A várfal többi oldalának közep-tengelyében háromágú lőrések maradványai bontakoztak ki. Az északkeleti várfalon feltárt részleges maradványok nem bizonyultak alkalmasnak a jelen-ség méreteinek meghatározására. Az északnyugati és délnyugati falon lévők egyaránt tölcseres kialakításúak, a várfal közepéig szűkülnek, majd pedig

a három, egyenként 27 cm széles ág kissé kiszélesedik és enyhén lejt. A tölcser közepén a kézi tűzfegyverek megtámasztását szolgáló gerenda helye már egyik esetben sem fedezhető fel. A lőrések előtt, a várfal külső szélén már nincs mérhető sík, kiserkesztett szélessége alapján egykor 160-180 cm között lehetett. A délnyugati lőrést már az 1965. évi ásatáson is megtalálták, a várfal akkor még 70 cm magas volt, ma ez már csak 20-30 cm.⁹ A lőrések alja és oldalai – ameddig megmaradtak – vastag vakolattal borítottak. A délnyugati lőrés könyöklője az udvar szintjétől 120-140 cm-rel magasabban található, az udvarról egy fellépővel használhatták. Az északnyugati várfalon lévő a földszint 7. helyiségéből érték el. **(5. kép)** Az alaprajzon jól látszik, hogy a földszinti osztófalat a középtengelytől csak annyira tolták el északi irányba, hogy a lőrést kényelmesen használni tudják.¹⁰

⁸ A téglák mérete: 27×9×7,5 cm.

⁹ A lőrés alatt a falban egy boltíves helyiséget (?) említettek, amelynek feltárását nem végezték el.

¹⁰ Még az sem volt probléma, hogy az ablak boltozati fiókjára kellett a falat terhelni.

5. kép: Az északnyugati várfalban feltárt háromágú lőrés maradványa (a szerző fényképe)

A háromágú lőrések mellett érdemes még megemlíteni a vár sarkaira téglából épített nyílásokat. A vár északi sarkán egy 110 cm széles nyílást tártunk fel, melynek kávéit téglából falazták. (6. kép) Az 1965. évi napló szerint ugyanilyen nyílást találtak a nyugati sarkon is, erről ma már csak a vöröses téglanyomok árulkodnak. A nyílás közelében több konzol is észlelhető a külső homlokzaton, amelyek funkcióját nem ismerjük. Ugyanilyen módon az északi nyílás körül is jelentkeznek a falsíkból kinyúló konzolelemek.

A várfal udvari szakaszán érdemes még röviden szót ejteni az udvar déli sarkában feltárt vízkifolyó nyílásról. (7. kép) A téglából rakott kifolyó 20×20 cm átmérőjű, enyhe lejtéssel eresztette ki a fal túloldalára az udvaron felgyülemlett esővizet. Nem kizárt, hogy több ilyen kifolyót is készítettek az árok felé.

A kaputól délre, a várfalban egy 1×1 m alapterületű kemence került elő. (7. kép) Hozzá kapcsolódik egy 34×27 méretű, téglából kifalazott kéménynyílás. A várfalban van azonban egy másik, szintén függőleges, 27×31 cm méretű nyílás, amely 120 cm-re délre található. Ennek a funkcióját nem ismerjük. A kemence sütőfelületének magas, profilos tagozat nélküli pereme az eredeti helyén, meglehetősen erodált állapotban maradt meg. A tüzelőberendezés sütőterét nagyméretű, lapos kőlapokkal rakták ki, boltozata leszakadt. A boltvállak lenyomata a küszöbtől 70 cm magasan mutatkoznak. A kemence falain, valamint sütőfelületén sem égésre utaló nyom, sem korom nem fedezhető fel, ami talán rövid használatára utal. Hasonló falba épített kemence maradványait publikálták Szádvárról is.¹¹

¹¹ GÁL 2021, 138-139.

Pinceszint

Mindkét lakószárny alappincézett. A pinceszintet több helyiségre osztották fel. Átjárhatóságukra az északnyugati szárnyban feltárt osztófalak tengelyében kialakított, szegmensíves áthidalóval lezárt ajtónyílások utalnak. Az 1965. évi ásatás alkalmával¹² – ha nem is a pince járósíntjéig, de az általunk megtisztított szinttől mélyebben – kiásták a ciszterna mögötti helyiség keleti felét.¹³ Az ásatási napló szerint ezek az áthidalók nagyméretű,¹⁴ négysorososan rakott téglából készültek. 2022. évi megfigyeléseink alkalmával a téglák már nem képezték a fal részét, pusztán azok lenyomatát lehetett azonosítani. Az észak-

6. kép: A vár északi sarkán kialakított nyílás (a szerző fényképe)

nyugati szárny ezen helyisége 2009-ben újra feltárássra került a tőle nyugatra található 2. helyiséggel együtt.¹⁵ A helyiségek osztófalai, illetve az udvarra néző homlokzati fal egyaránt 140 cm széles. A pincék járósíntjét nem ismerjük, a ciszterna mögötti 1. helyiséget

¹² CSALLÁNY – CSISZÁR 1965, 86; részletesebben: nyíregyházi Jósza András Múzeum Adattára 87.80.

¹³ Az ásatási alaprajzról úgy tűnik, hogy a földszinten a helyiséget nagyjából két egyenlő részre osztó fal még állt, így az ciszterna mögötti pincehelyiségnek csak a keleti felében mélyültek.

¹⁴ 29×13,5×9,5 cm (a naplóban említett legnagyobb téglaméret)

¹⁵ A ciszterna mögötti helyiség (1. helyiség) 930×640 cm, a tőle nyugatra lévő (2. helyiség) pedig 510×610 cm alapterületűek.

téglaboltozattal fedték. A leszakadt boltozat indításai a helyiség nyugati sarkában és az udvari falsík mellett mutatkoznak. (8. kép) Északi sarkában két füstnyílással rendelkező kémény nyomai kerültek elő. Az 1965. évi feltárás alkalmával még átégett, füstös falúként írták le, napjainkban azonban már csak az erősen lepusztult maradványai láthatók. Közvetlenül a kémény alatt 1965-ben kitisztították ezt a „cellának” nevezett, várfalba mélyen benyúló boltozott helyiséget, amely az akkori felmérés alapján 200×140 cm alapterületű, belmagassága 210 cm volt.¹⁶ Alját homokkal borították, „bejárati” nyílását félig befalazták. 1965-ben a kutatók úgy vélték, hogy a kéménynyílásokat a cellának nevezett térből indították, amelynek nyomai a helyreállítás során még érzékelhetők voltak. A boltozat a feltárás óta leszakadt, lenyomata azonban kivehető volt.¹⁷

Az 1. helyiség déli sarkában lévő, enyhén rézsűs, keskeny, udvari falban kiképzett ajtónyíláson keresztül lehetett megközelíteni a pincerendszert.¹⁸

A lejárát egy boltozati fiókban került kialakításra, falazott lépcsőre utaló nyomot nem figyeltünk meg. Tőle keletre egy másik fiókban bevilágítóablak kapott helyet. Ez az 1965. évi alaprajzon rézsűs kávájú ajtónyílásként lett ábrázolva, amely azonban időközben erő-

7. kép: A várfalba épített kemence és kémény maradványai eltakarva a konyha falával. A kép bal alsó sötét sarkában a vízkifolyó nyílás maradványai is láthatók (a szerző fényképe)

¹⁶ CABELLO – SIMON 2006, 61.

¹⁷ Mivel a pincehelyiségek teljes feltárása nem volt a helyreállítás része, így csak a legszükségesebb földmunkákat végezhattük, ezért nem történt meg a „cella” hitelesítő feltárása sem. Kérdéses azonban, hogy az eddigi ismereteink alapján milyen funkcióval bírhatott ez a falba épített „cella”. Amennyiben a kéménnyel össze volt nyitva, a fűtési funkciókon kívül mást nem láthatott el.

¹⁸ A nyílás kívül 100, belül 115 cm széles, kávája az udvar szintjétől 130 cm magasságig követhető, kökeretének helye nem azonosítható.

sen lepusztult. A nyílás egykor kőkeretes volt, az udvari szelvényben előtte talált egyszerű élszedett párkánytöredékek pontosan beleilleszthetők.¹⁹

A 2. pincehelyiség az elsőtől nyugatra található, 620×620 cm alapterületű. Az 1965. évi alaprajzon a helyiség délnyugati falán (ami egyben a várfal is) kéményszerű, a fal-magban függőlegesen futó nyílásokat jelöltek, ezek feltárására azonban akkor nem került sor. A 2022. évi helyreállítás során mindössze a várfal hiánya volt érzékelhető, a kémény maradványai nem mutatkoztak.²⁰

8. kép: Az 1. helyiség 2009-ben feltárt boltozatának maradványa (Juan Cabello fényképe)

A két szárny metszéspontjában elhelyezkedő északi pincehelyiség (3. helyiség) feltáratlan.²¹ A helyreállítási munkák során elengedhetetlennek bizonyult kisebb földmunkák elvégzése az északkeleti lakószárnyon, eközben kiderült, hogy a keleti szárny pincéje – a sarokhelyiséggel együtt – három részre tagolódik. Az északi 3. sarokhelyiségről mindössze annyit tudunk, hogy 760×620 cm alapterületű, a korábban már említett nyugati szárny osztófalában lévő szegmensíves nyíláson keresztül lehetett elérni.

¹⁹ SZABÓ 2022, 334; 350.

²⁰ 2022-ben, a vár 2017-ig előkerült kőfaragványait bemutató cikkben készült ehhez a nyíláshoz egy fogrovtos párkánnyal rendelkező ablaknyílás rekonstrukciója (SZABÓ 2022, 349.), azonban a 2022. évi megfigyelések alapján, a falkorona teljes megtisztítása után már kétségbe vonom a külső várfalba épített ablaknyílás létét. A rekonstrukció továbbra is alkalmazható, azonban inkább egy magasföldszinti helyiség ablakát díszíthette az udvari homlokzaton.

²¹ Az északi sarokhelyiséget a továbbiakban a keleti szárnyhoz fogom sorolni, ugyanis feltárás hiányában hasonló mennyiségű információval rendelkezünk vele kapcsolatban.

9. kép: A 4. helyiséget megvilágító pinceablak a helyreállítás előtt (a szerző fényképe)

A teret valószínűleg dongaboltozattal fedték,²² járószintje – a többi pincehelyiséggel együtt – ismeretlen. A keleti szárny tőle keletre következő részei 630×620 (4. helyiség) és 765×620 cm (5. helyiség) alapterületűek, mindkettőt egy-egy kökeretes pinceablak világította meg. Az ablakok a boltozat fiókjában lettek kialakítva, szerkezetük megegyezik a nyugati szárny ablakáéval. A 4. helyiséget megvilágító ablak a legjobb megtartású, kökeretének helye egyértelműen kirajzolódik, a nyílás jobb alsó sarkában a könyöklő maradványa jelentkezett. A boltozati fiók falát vörösesre átégett vakolat maradványa fedi. **(9. kép)** A nyílás 70 cm széles, egykori magasságát csak sejteni lehet. Az 5. helyiség ablakának élszedett tagozású síkjával a belső felé forgatott könyöklőpárkánya és szemöldökkövének részletei ma is láthatók. A nyílás körüli jelentős téglapótlás, valamint a hibásan elhelyezett könyöklő kétségkívül átépítésre utal. A téglákat nem kötésbe rakták, hanem csak hosszában egymás mellé falazták. A másik két pinceablaknál enyhén szélesebb és rövidebb.

Az 5. helyiség déli sarkában – közvetlenül a várfal mellett – egy 160 cm széles nyílás maradványai jelentkeztek. Küszöbkövének töredéke a délkeleti várfalban eredeti helyén maradt, az udvari járószinthez illeszkedik itt is csakúgy, mint a nyugati lejárát esetében. Lépcsőre utaló nyom itt sincs, ugyanakkor a lejárát tisztázása során az omladék alatt az ostrom fekete pusztulási rétege volt megfigyelhető, ami egy tömör, sárga – a pincebelső felé rézsűsen ereszkedő – agyagréteghez illeszkedett. Úgy tűnik, hogy ezen a

²² Erre utaló nyom még nem került elő, azonban mindkét szomszédos tér boltozott.

10. kép: Az udvar keleti sarkában feltárt pincelejárát nyílás maradványai (a szerző fényképe)

viszonylag széles nyíláson keresztül engedhették le a pincébe a hordókat, terményeket. (10. kép) A délkeleti várfalban a leszakadt boltozat maradványai is kirajzolódtak.²³ Az omladékából kiemelt íves, pálcatagos szemöldökkő a lejárathoz tartozhatott.

Földszinti terek

Összességében elmondható, hogy a falak ránk maradt magassága egyetlen helyen sem éri el az ajtó-, illetve az ablaknyílások küszöb-, illetve könyöklőszintjeit. A helyiségek térle-

²³ A nyílás válla 130 cm magasan van.

fedése az omladékrétegek jellege alapján síkmennyezetes lehetett.²⁴ A pince és a földszint alaprajzi elrendezése két ponton tér el egymástól. Az északnyugati és az északkeleti szárnyban is egy-egy hevederívre támaszkodó, 70 cm széles fal osztja két részre a pince fölötti tereket.²⁵ A 6. helyiségről csupán annyit tudunk, hogy északi sarkában egy kéménynyílás volt. A 6-7. helyiségek közötti osztófalat az 1965. évi ásatáskor teljes hosszában feltárták, 2009-re már csak a várfal melletti hevederen látszott egy rövidebb csonkjá. A 7. helyiségről leírták, hogy padlószintje az akkori terepszinttől 1 méter mélyen volt,²⁶ az északi falnál lapos, négyzetes padló téglákból²⁷ állt a burkolat. A szint maradványa 2006 környékén még azonosítható volt az északnyugati falon, a 2009. évi feltárási fotókon már nem szerepelt.

A 8. helyiség rézsús bejárata az udvarról nyílik,²⁸ közvetlenül a két helyiséget elválasztó fal mellett. Az oldalfalakon sem boltozatra, sem síkmennyezetre utaló nyom nem volt megfigyelhető. A földszinti terekről a vár lepusztult állapota miatt nem tudunk többet, valószínűleg a teljes feltárás után sem leszünk már ezen a téren további ismeretekkel gazdagabbak.

*Ciszterna*²⁹

Az udvar északi sarkában, a két palotaszárny találkozásánál ívesre faragott kövekből épített ciszterna található, amelyet az 1965. évi ásatás során teljesen feltártak. **(11. kép)** A leírásán túl más dokumentáció nem maradt meg róla. Az idők során szeméttel és köves földdel újra megtelt ciszternát kitisztítottuk. A hitelesítő feltárás során bebizonyosodott, hogy alja a jelenlegi falkoronától 510 cm mélyen van. A ciszterna belső átmérője 150 cm, alját egy 130 cm átmérőjű malomkövel³⁰ fedték le, kisméretű téglákkal kihézagolva. Tizenhárom körgyűrű alkotta egykor, ebből mára a felső hétnek csak a várfalhoz kapcsolódó elemei maradtak meg, az alsó hat gyűrű teljesen ép. Egy-egy gyűrű öt vagy hat darab ívesre faragott kőből épült fel, oldalaikon illesztési jegy található, amely segítette az építkezés helyén a darabok összeillesztését. Ilyen jeleket találtunk a kútból kiemelt

²⁴ Ahogy az északnyugati szárny egyes pontjain is látható volt a pince boltozatának leszakadt maradványa (akár az 1. helyiség pinceablakának helyreállításakor, akár az 5. helyiség leengedőnyílásának tisztázásakor), illetve a torony leszakadt boltozatának jelentős téglamaradványa alapján az omladék téglamennyeisége nem indokolja a földszinti boltozat létét.

²⁵ 6. helyiség 340×640 cm; 7. helyiség 490×640 cm alapterületű, az északkeleti szárnyban a 10. helyiség 630×620 cm; 11. helyiség 240×620 cm alapterületű, a többi földszinti helyiség mérete megegyezik az alatta található pincehelyiség méretével.

²⁶ Az alaprajzon 1 m szerepel, a naplóban pedig 1,5 m. Mivel mára ez az a pont, ahol már nincs mihez viszonyítani, ez nyitott kérdés marad.

²⁷ Téglaméret a napló alapján: 17,5×17,5 cm. Ez megközelítőleg megegyezik a torony emeleti szintjéről leszakadt, szintén négyzetes téglák méretével.

²⁸ A nyílás az udvari falsíkon 85 cm, belül pedig 115 cm.

²⁹ Korábbi publikációkban általában kútként nevezik meg, azonban a feltárás után úgy tűnik, hogy esővízgyűjtő lehetett.

³⁰ A malomkö 130 cm széles, 8 cm vastag, közepén 14 cm széles csaplyukkal, amelyet egy 50×4 cm vajat határol.

11. kép: A feltárt ciszterna (a szerző fényképe)

kőelemen és a ciszterna északi oldalában eredeti helyükön megfigyelt oldaltöredékeken,³¹ illetve a profilált kávakon is. Az első ilyen káváról az 1965. évi ásatási naplóban esett szó, melyről akkor egy archív fotó is készült.³² A ciszterna alján a hitelesítő feltárás során megtalált kávaelemet nagy bizonyossággal lehetett azonosítani az archív fényképen látható darabbal, amelyet 1965-ben csak visszadobtak a kútba. Ugyanígyen kávét találtunk a torony omladékrétegében is, közvetlen a járószint közelében.³³

A konyha

Az udvar déli sarkába egy konyhahelyiséget alakítottak ki, amelynek északkeleti falát a várfal kemencéje elé építették. A 330×550 cm alapterületű helyiség (13. helyiség) bejárata az északnyugati falban volt, küszöbkövének helye a mai napig látható. A helyiség udvari (északi) sarkát kváderkövekkel erősítették, alapozási kiugrása közvetlenül a járószint alatt jelentkezett.³⁴ A helyiséget nem pincézték alá és valószínűleg emelet sem volt rajta. Falai 120 cm szélesek, belülről fülkés kialakításúak. Az egyik fülke közvetlenül a bejárat mellett, a másik kettő az északkeleti falban található.³⁵ A déli sarokban egy kemence téglából rakott alapozásának maradványai mutatkoztak. A helyiségből nagy mennyiségben gyűjtöttünk vörös és fehér színű vakolatmaradványokat, némelyiken egyszerűbb minták is kirajzolódtak.³⁶ A konyha pontos építési idejét nem ismerjük, valószínűleg nem sokkal a vár építése után kerülhetett rá sor. Falai utólag lettek a várfalhoz építve, ez azonban azt sem zárja ki, hogy akár egyszerre is épülhetett a lakószárnyakkal.

A kaputorony

1563-ban János Zsigmond kihirdette területigényét a Pozsonyban kiadott jegyzékben,³⁷ melynek következményeként az északkelet-magyarországi, Ferdinánd-párti várurak nekiláttak erősségeik kiépítéséhez. Zay Ferenc kassai főkapitány³⁸ egy levelében arról értesítette I. Ferdinándot, hogy János Zsigmond megerősítette Kálló és Szalka várát, tehát támadásra készülődik. Valószínű, ennek hatására történt, hogy az ifjabb Büdy Mihály atyai várának megerősítésébe kezdett.³⁹

³¹ Az olyan „in situ” kvádereken, amelyeknek már nem volt szomszédja, szintén megfigyelhetőek voltak az illesztési jegyek.

³² „...és ahogy a kútból kihúztuk azt a nagyon szép kútvárat, ott maradt az még a kut mellett, mert nem tudtuk azt mindjárt elszállítani, de mire mentünk volna érte, akkorára már ellopta egy atyai ember és eldugta valahová, biztosan beépítette valahova, valamelyik háznak az alapjába, vagy valamelyik istállónak az alapjába.” Beregi Múzeum Adattára, részlet az 1965. évi ásatási naplóból.

³³ Pontos helyéről részletesebben: SZABÓ 2022, 345.

³⁴ A fal alapozásának az alját nem volt lehetőség a helyreállítás során elérni.

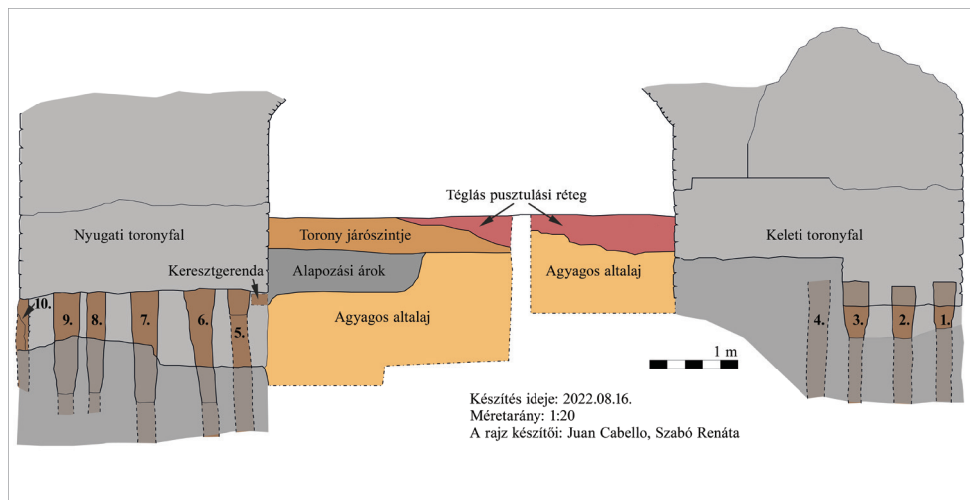
³⁵ A bejárat melletti fülke 85 cm széles és 45 cm mély; az oldalfalon lévő 170×45 és 190×45 cm méretűek.

³⁶ Ezek a vakolatok már csak fotókról vizsgálhatók, nem sikerült megfelelő körülmények között megőrizni őket.

³⁷ PETTKÓ 1884, 392.

³⁸ LUKINICH 1913a 375, 380.

³⁹ ISTVÁNNFY 1685, 290; ISTVÁNNFY 2003, 363; LUKINICH 1913b, 595; LEHOCZKY III. 1881, 31.

12. kép: A torony délnyugat – északeleti keresztmetszete az alapozási szintváltásnál (a felmérést Juan Cabello és Szabó Renáta készítette)

A belső vár bejárata elé tornyot építettek, amely nem illeszkedik a négyzetes vár tengelyeihez, falai nem merőlegesek a várfalra, attól enyhén déli irányba tolódnak. A két, egymással párhuzamos oldalfal vastagsága nagymértékben eltér egymástól, a déli 265 cm, a keleti fal pedig 335 cm széles. Zárófala belül félköríves, kívül ötszög alaprajzú, meglehetősen lepusztult, a falkorona jóval a torony járószintje alatt jelentkezett az alapozási szinten. A zárófal alapozása a szintkülönbség miatt jóval mélyebben indul, maradványait több ponton mély repedések vágják át, amelyek az árok felé csúszás bizonyítékai.

Az oldalfalak és az íves zárófal találkozásánál egyben egy alapozási szintugrás is megfigyelhető, amelynek következtében láthatóvá vált a torony oldalfalainak cölöpalapozása. A déli oldalfal alatt hat darab, átlagosan 25 cm átmérőjű cölöphely, míg a keleti oldalfal alatt négy nagyobb, kb. 40 cm átmérőjű cölöphely maradványa rajzolódott ki. (12. kép) Közvetlenül a felmenő falazat alatt jól kivehetők a keresztirányú gerendák maradványai is. A síkvidéki vagy vizes közegben álló épületeknél általánosan elterjedt a cölöpalapozás használata. Az írott forrásokból tudjuk, hogy az eccsed várát is hasonló cölöpszerkezetre építették. I. Rákóczi György a vár felmérésekor ki is ásott egyet, hogy az alapozás szerkezetét vizsgálja. Megállapították, hogy az éger és kőrisfa cölöpök végét kihegyezték, szurokkal bekenték, így teljesen kiszáradt és „kővé dermedt” a fa.⁴⁰ Vámosatyán a facölöpökből mindössze a betöltéshez tapadt kéregmaradványok maradtak meg.⁴¹ A torony déli végében, a metszetekben megfigyelhető volt a falak alapozási árka, ebből került elő a vár területén talált egyetlen egészben megmaradt edény. A torony járószintje alatti betöltés alapján feltételezhetjük, hogy egy építési áldozatként helyezték a járószint alá.

⁴⁰ NÉMETH 2021, 13; 107.

⁴¹ Valószínűleg a vár körítőfalát és udvari falait is hasonló módon alapozták.

A torony bejáratát az északkeleti falban, közvetlenül a várfal mellett egy keskeny köpenyfalban képezték ki, amelybe egy kis világítófülkét⁴² is falaztak. A torony két oldalfalában, egymással szemben, egy-egy kétágú lőrés maradványait észleltük. Mindkét lőrés vakolt, gerendafészekének helye 10×10 cm átmérőjű és 20 cm mély. A déli oldalra néző egy boltozati fiókban, az északi oldali egy kis falfülkében helyezkedik el.

A torony járószintjét 30-40 cm vastag, letaposott agyagréteg alkotta, felette 50-55 cm-en égett, téglatörmelékcsuszulási réteg jelentkezett, amely a leszakadt boltozat maradványaként értelmezhető. A torony legalább két szintből állt, amelyet a téglaboltozat törmelékére rázuhant emelet négyzetes padlótéglái⁴³ is bizonyítanak. Hatalmas pusztításra utalnak ebből a két rétegből előkerült elszenesedett csontok, összeolvadt ágyú- és szakállas puszkagolyók, továbbá a nyolc darab átégett kőfaragvány is.

A vár eredeti bejáratát továbbra is használták, amely az eleje épített torony földszinti teréhez kapcsolódott. Ugyanakkor a bejárat nyílás oldalait határoló várfalakban egy-egy meredek – kapualjból indított – lépcső látszik, amelyeket feltehetően utólagosan alakítottak ki. A délnyugati lépcső 180 cm-es magasságban, nagyjából öt lépcsőfokig követhető, majd egy pihenővel zárul. **(4. kép)** Mivel a torony belső terében nem találtunk lépcsőre utaló nyomot, valószínűleg a pihenő után a lépcső elfordult a torony irányába, ahonnan az emeleti terét elérték. A lépcsőfokok magasak, 40-60 cm között mozognak. A délnyugati lépcső harmadik fokának kötőhabarcsában egy másodlagosan beépített kőfaragvány lenyomata maradt meg⁴⁴ Még egy hasonló faragvány habarcslenyomata figyelhető meg a lépcső udvar felőli oldalfalában.

1564 őszén Báthori István seregével az atyai várat megtámadta.⁴⁵ Istvánffy Miklós 16-17. századi krónikás szerint az atyai és a kovászói várat egy nap leforgása alatt „*elrontatván és tövéből kifordíttatván*” kíméletlenül elpusztította.⁴⁶ Egy 1554. évi összeírás szerint Atya várához 80 magyar gyalogos és 50 magyar huszár tartozott,⁴⁷ azonban a sik terepen nem volt sok esélyük az ostromlókcal szemben. A források megemlítik, hogy ifjabb Büdy Mihály és családja minden ingóságukkal szabadon távozhattak, ráadásul a támadók még szekereket is biztosítottak értékeik elszállításához.⁴⁸

1567-ben tatárok törtek be a térségbe, a várat már ekkor sem említik,⁴⁹ 1579-ben egy, a Büdy család birtokait összegző királyi adománylevélben romvárként szerepelt.⁵⁰ 1599-ben tűnt fel utoljára oklevélben Büdy János, ifjabb Mihály fia, akinek halála után

⁴² A fülke 40 cm széles, 25 cm magasságig követhető, szegmens vagy félköríves záródása már nem maradt ránk. A fülke belsejében a feltáráskor még nagy felületen érzékelhető volt az átégett, szürkésfehér színű, kanálhátas vakolat.

⁴³ A padlótéglák mérete: 16×16×3-4 cm, a donga tégláinak mérete: 29×13×6 cm.

⁴⁴ Mivel a torony boltozata eltakarná az egykori főbejárat kökeretét, feltételezhetjük, hogy az átalakítás során ezt bontották ki és használták fel újra.

⁴⁵ LUKINICH 1913b, 595.

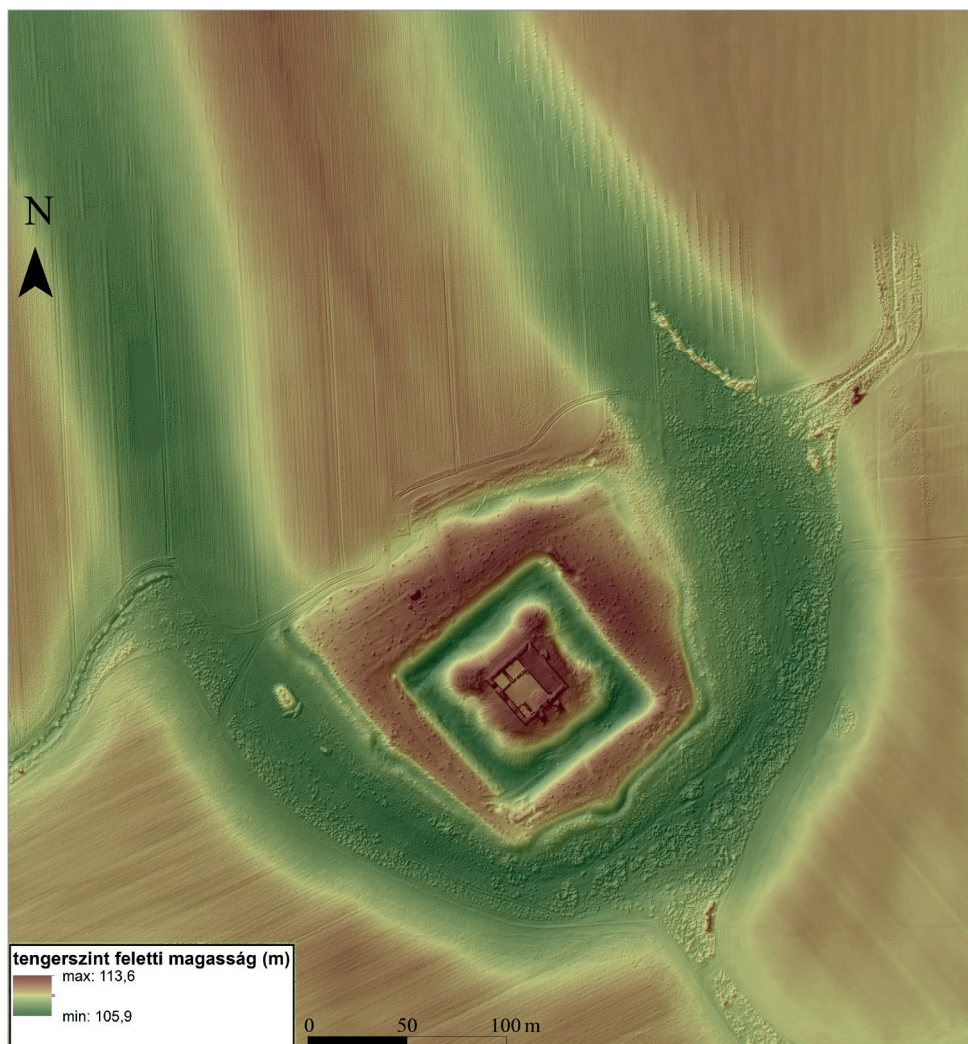
⁴⁶ ISTVÁNFFY 1685, 290; ISTVÁNFFY 2003, 363.

⁴⁷ TAKÁTS 1908, 265.

⁴⁸ ISTVÁNFFY, 1685, 290; LEHOCZKY III. 1881, 31; ISTVÁNFFY 2003, 363.

⁴⁹ LEHOCZKY III. 1881, 32.

⁵⁰ CABELLO – SIMON 2006, 66.

13. kép: A vár és környezetének légi, lézerszkennelt modellje (Látos Tamás munkája)

férfiágon kihalt a család.⁵¹ Egy 1638 körül keletkezett oklevélben a leányági örökösök egymás között felosztották a romvár területét,⁵² ezután a források már nem említik a várhelyet.

A vár rétegvizsgálata

A falakat vastag omladékréteg fedte, amely elbontása során a vár pusztulása is remekül vizsgálható volt. A földszinti terek felmenő falaiból nem sok maradt meg, a pincék padlószintjeit pedig a kutatás még nem érte el. A vár egyes pontjain, mégpedig az udvaron, az

⁵¹ NAGY 1858, 92; SzSzMT I. 291; CABELLO – SIMON 2006, 66.

⁵² CABELLO – SIMON 2006, 66.

északnyugati lakószárny előtt, és a torony félköríves zárófala mentén kijelölt néhány kutatószelvényrel vizsgáltuk meg a járószint alatti rétegviszonyokat. A 16. századi járószint a jóval kevesebb leletanyagot tartalmazó, törmelékes építési réteget fedte. Ez alatt pedig az agyagos, sárga altalaj húzódott.⁵³

14. kép: A vár 1965. évi archív légifelvétele (forrás: <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/21888?r=1&c=2495750.0895285:6139315.28969:8> utolsó letöltés: 2023.04.23.)

Az eddigi kutatások alapján a falak közötti omladékréteg egységesen a következőképp alakul: vékony humuszcéteg (elszórta már ez is tartalmaz leleteket), sötétbarna agyagos omladékréteg, majd egy ugyancsak sötétbarna, földdel kevert, apróköves törmelékréteg, egy köves habarcsos omladék, alatta – ahol sikerült megtalálni – az 1564. évi ostrom pusztulási rétege következik, végül pedig a járószint. A felsorolt rétegek jól elválnak egymástól, a falak felől legyezőszerűen illeszkednek egymásra. Ezek közül leginkább a járószint felett található égett pusztulási réteg bír jelentőséggel, amelyből az

⁵³ A vár járószintje alatti rétegek a várfalon kívül egy szelvényben – az északnyugati lakószárny kéménye előtt – voltak vizsgálva. Innen több nagyméretű őskori hombár, római terra sigillata töredékek, szarmata üveggyöngyök kerültek elő, amelyek minden bizonnyal a környező „Várelő” elnevezésű lelőhely, egy császárkori telep részét képezték.

északkeleti lakószárny udvari homlokzati fala előtt tizennégy darab megégett kőfaragvány,⁵⁴ egy szétrobbant ágyú töredéke és csaknem egy egész cserépkálya került elő.⁵⁵ A leletek között égett gerendák maradványai is felszínre bukkantak. A pusztulási réteg közvetlenül az udvari járószint felett, kb. 4 m szélességben jelentkezett. Az ostrom során a torony déli falát lerombolták, amelyet az árok felé kidőlt faltömbök is bizonyítanak. Az egyik ilyen faltömbből fémkereső műszer segítségével két nagyméretű ágyúgolyót sikerült kivésni.⁵⁶ A felette lévő rétegek a lassú pusztulás eredményei, amely arra enged következtetni, hogy az ostrom után már nem próbálták meg helyrehozni az erősséget. Ezekből a rétegekből ugyanilyen korú leletanyag került elő, csak jóval kisebb mennyiségben.

Külső védművek

A külső védművek kialakítását egyelőre nem tudjuk egyik építési periódushoz sem kötni. A belső vár falától 1-1,5 m-re fa-föld szerkezetű palánk húzódott. A feltárások alapján úgy tűnik, hogy egysoros cölöpszerkezetről lehet szó, a cölöphelyek sűrűségét és méretét pontosan megállapítani nem lehet. A palánk teljesen átégett, vörös, agyagrögös összetételű. Az északi és nyugati védmű között szondákkal, a nyugati és a déli sarkok között teljes felületben megtörtént a palánk feltárása.⁵⁷ A déli, délnyugati oldalon teljesen-, az északnyugati oldalon részlegesen leégett. Az ismert információk kevésnek bizonyulnak a palánk szerkezetének meghatározásához.

A külsővár erősítése feltehetően szintén fa-föld szerkezetű lehetett. **(13. kép)** A LiDAR felvétel alapján a külső erősítésrendszer lekövette a folyókanyarulatot, északnyugati irányban kiszélesedik, valószínűleg kívül is megerősítették egy fa-föld szerkezetű bejárati toronnyal (?), aminek a maradványait mára teljesen elszántották. Az erősítés minden sarkon és az oldalak középtengelyében egy-egy félköríves védműből áll. A jelenlegi terepen nehezen, de azonosíthatók ezek a kb. 30-40 cm szintkülönbséget mutató objektumok. A nyugati sarkon a megerősítés inkább egy fülesbástyára emlékeztet. Sajnos pont ez a sarok sérült a mezőgazdasági művelés miatt leginkább, azonban egy 1965. évi archív légifotón az erdő is megformálja az alakját. **(14. kép)** Érdekes, hogy a kisvárdai vár archív felvételein hasonló „amőbaként” mutatkoznak a korabeli várrajzokról ismert fülesbástyák.⁵⁸ Ez alapján akár az északi sarkon lévő nagyobb méretű védmű is kissé a füles bástyákra emlékeztet. Az archív fotó azt is sejteti, hogy az „U” alakú folyókanyarulatba három oldalról bevezetett kisebb patakok közül kettő – a nyugati és az északi – szándékosan lett azon a ponton vezetve, hogy északnyugatról egy külső árokkal védjék a bejáratot. A külső árok után a belső kapu felé vezető északnyugati és északkeleti oldalon, a szélesebb területen lehettek a várhoz tartozó gazdasági épületek.

⁵⁴ A tizennégyből hat darab teljesen szétégett, így azok azonosíthatatlanok.

⁵⁵ Ez alapján okkal számolhatunk a földszinti 10-11. helyiségben egy fűtőberendezéssel.

⁵⁶ Ezúton is szeretném megköszönni Busák Sándor, Busák Tibor és Virágos János fémkeresősök segítségét.

⁵⁷ Igaz, a déli sarok környezetét 2022 telén „tereprendezés” címszó alatt – régészeti felügyelet nélkül – marcolóval széttúrtak, így az teljesen megsemmisült.

⁵⁸ Légifotó: <https://www.fentrol.hu/hu/legifoto/60038?r=1&c=2456986.825983:6145358.4292325005:9> (utolsó letöltés: 2023.04.23); KISARI-BALLA 1996, 119.

Zárszó

Hangsúlyoznom kell, hogy a vár belső területének feltárása még közel sem befejezett, külső részének kutatása pedig még gyerekcipőben jár. Ennek ellenére a 2022. évi megfigyelés eredményei jelentősen módosítottak a várról eddig alkotott képünkön.

Felhasznált irodalom

- CABELLO – SIMON 2006 ▪ Juan Cabello – Simon Zoltán: Egy vár Vámosatya határában. In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.): *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 55-70.
- CSALLÁNY– CSISZÁR 1965 ▪ Csallány Dezső – Csiszár Árpád: Jelentés. *Régészeti Füzetek* 19 (1966) 86.
- FELD 2008 ▪ Feld István: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia* 27 (2008) 175-196.
- GÁL 2021 ▪ Gál Viktor: Szádvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 24 (2021) 133-148.
- ISTVÁNFFY 1685 ▪ Istvánffy Miklós: *Regni hungarici historia*. Köln, 1685.
- ISTVÁNFFY 2003 ▪ Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája I/2 – Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. Budapest, 2003.
- KISARI-BALLA 1996 ▪ Kisari-Balla György: *Törökkori várrajzok Stockholmban*. Budapest, 1996.
- LEHOCZKY 1881 ▪ Lehoczky Tivadar: *Bereg vármegye monográfiája. I-III*. Ungvár, 1881.
- LUKINICH 1913a ▪ Lukinich Imre: Az északkeleti várháborúk történetéhez. (Első közlemény) *Hadtörténelmi Közlemények* 14 (1913) 370-394.
- LUKINICH 1913b ▪ Lukinich Imre: Az északkeleti várháborúk történetéhez. (Második közlemény) *Hadtörténelmi Közlemények* 14 (1913) 584-605.
- NAGY 1858 ▪ Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 2. kötet Budapest, 1858.
- NÉMETH 2021 ▪ Németh Péter – Zoltán Borzován Eszter: *Ecsed vára*. Kisvárdá, 2021.
- SZSZMT I. ▪ Entz Géza (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I-II*. Budapest, 1986.
- TAKÁTS 1908 ▪ Takáts Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, 1908.
- PETTKÓ 1884 ▪ Pettkó Béla: A tiszántuli vármegyék, várak birtokosainak feljegyzése 1563-ból. *Történelmi Tár* 7 (1884) 391–392.
- SZABÓ 2022 ▪ Szabó Renáta: Reneszánsz kőfaragványok a vámosatyai Büdi várból. *Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 30 (2022) 329-350.
- SZABÓ 2023 ▪ Szabó Renáta: A Büdy család vámosatyai vára. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle (Megjelenés alatt)*

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPKORI REZIDENCIÁK TÉRSZERVEZÉSÉHEZ¹

Bevezetés

Közhely, hogy a középkori világi építészet emlékei szinte sehol sem maradtak ránk eredeti állapotukban, s ez a megállapítás különösen áll az egykori Magyar Királyság területére. Hiteles korabeli ábrázolások és az írott forrásanyag csekély száma miatt így itt legtöbbször még az uralkodó és az előkelők – később nagyrészt elpusztult vagy erősen átépített – lakóépületeinek eredeti formájára vonatkozó biztos adatok is csak alapos régészeti kutatásokkal – ásátással és falkutatással – deríthetők fel. De ezekre támaszkodva is a legtöbb esetben csupán építéstörténeti és tömegrekonstrukciós elképzelések – ugyan egyre látványosabb, sokszor már fotorealisztikus – grafikai megfogalmazására nyílik lehetőség. Az utóbbi során – főleg, ha a ma ismert épületrészek csak a földszintre vagy épp az alapfalakra korlátozódnak – azonban elkerülhetetlenül jelentős szerepet játszanak az analógiák, továbbá az építészeti-szerkezeti logika szempontjai.²

Különösen nehéz helyzetben van a kutatás, ha emellett ezen építmények egyes teri funkciójának meghatározására is vállalkozni kíván. Az írott források, köztük főként az osztálylevelek és a középkorban még ritkaságnak számító leltárak ugyanis általában csak felsorolását adják a helyiség-megnevezéseknek, s alig szolgáltatnak támpontokat az egyes terek azonosításához, s még kevésbé a térkapcsolatok felderítéséhez. Emiatt részben érthető, hogy az eddigi értelmezési kísérletek során az eredeti részletek vizsgálata mellett szintén nagy hangsúlyt kapott a korabeli párhuzamok – az előzőekben említett okok miatt alapvetően nyugat- és dél-európai emlékek – felhasználása.³

Tanulmányunkban – a hazai írásos forrásanyagban előforduló térmegnevezések vázlatos áttekintése után – először a középkori magyar uralkodók és előkelők lakótereinek funkcionális rekonstrukciójával kapcsolatos néhány újabb eredmény kritikai áttekintésére teszünk kísérletet. Ehhez főleg olyan épületeket választottunk ki, ahol jelentősebb értékelhető részletek maradtak ránk. Célunk ezen megállapítások forrásbázisának, megalapozottságának vizsgálata, különös tekintettel arra, hogy miképp viszonyulnak a rekonstrukciós javaslatok az eredeti építészeti elemekhez. Ezt követően két, a Kárpát-medence egészét tekintve is figyelemre méltó számú lakóhelyiséget – illetve annak

¹ A tanulmány az *Evul mediu neterminat. Omagiu adus profesorului Adrian Andrei Rusu cu ocazia implinirii varstei de 70 de ani / A befejezetlen középkor. Tanulmányok Adrian Rusu professzor köszöntésére 70. születésnapja alkalmából / The unfinished Middle Ages. Studies in honour of professor Adrian Andrei Rusu on his 70th birthday.* Szerk. Gianina-Diana Iegar, Péter Levente Szócs, Gabriela Rusu, Florela Vasilescu. Cluj-Napoca 2022 kötet 427-453. oldalán megjelent közlemény alapvetően változatlan utánkötése.

² Lásd erre FELD 1999; FELD 2013; továbbá SZEKÉR 2015. 10.

³ Az eddigi eredmények vázlatos összefoglalása: RÁCZ 2017. 98–101.

részleteit – megőrző, a 15. század első évtizedeiben emelt főúri rezidencia – az ozorai és a gyulai vár – általunk vezetett kutatásának eredményeit vetjük össze az előzőek alapján kirajzolódó képpel. Reméljük, hogy ennek során sikerül olyan megállapításokat és módszertani szempontokat megfogalmaznunk, melyek hasznosak lehetnek a további elemzések számára.⁴

Lakóterek a középkori forrásokban

A magyarországi történeti kutatás eddig nem foglalkozott átfogóan az egyes középkori lakóterek megnevezésével, ahogy ennek a témánk szempontjából talán legfontosabb forrásai, a 13. század végétől ismert várfelosztások sem kerültek még rendszeres összegyűjtésre és feldolgozásra.⁵

Az utóbbiakban rendszeresen említett helyiségek közül egyedül a nagytermek kérdését tárgyalta részletesebben Kubinyi András. Ennek során megállapította, hogy mint a legtöbb térmegnevezésre használt kifejezés, a magyar *palota* latin megfelelője, a *palatium* is általában több, sokszor pontosan nehezen tisztázható jelentéssel bírt. Nagy, reprezentatív tér mellett elsősorban díszes épületet értettek alatta.⁶ Az oklevelekben a *domus*, azaz *ház* nagyrészt általános belső térmegjelölésként jelenik meg, de önálló építmény megnevezésére is használatos volt. Pontosabb funkcióját – fűtött tér, hálósoba vagy épp tárház – csak jelzős vagy összetett szerkezetek esetében lehet meghatározni, azaz ezt a fogalmat nem csak lakóhelyiségekre alkalmazták. Ezzel szemben a latin szövegekben a *stuba* és a *camera* a legtöbb esetben már kifejezett lakóternek tekinthető. Az előbbi általában fűthető, néha hangsúlyozottan nagyméretű, díszes belső kialakítású – azaz a nagytermekkel összevethető – helyiségként jelenik meg a forrásokban. Az utóbbi ugyanakkor kisebb, számos esetben hálósobaként értelmezhető tér, bár a *camera magna* kifejezés is feltűnik az osztálylevelekben, sőt gyakran szinonimaként találkozunk e két fogalommal. Megemlítendő még a gyakran fűtőberendezéssel rendelkező *pretorium*, amelyet a pitvarral, előtérrel azonosít a kutatás, továbbá a ritkábban előforduló *testudo* vagy a magyar *bolt*, amely a boltozatos helyiségek általános megnevezésének tekinthető. A kiszolgálóterek közül az árnyékszékek – eltérően a konyháktól, sütőházaktól, raktáraktól – csak igen ritkán tűnnek fel az írott forrásokban, s talán már korán a lakó- vagy hálóterekhez kapcsolódtak. Általánosságban megállapítható, hogy a térmegnevezésekben jelentős regionális és időrendi különbségek fedezhetők fel, melyek tendenciáinak meghatározása azonban még további összehasonlító kutatásokat igényel.⁷

⁴ Néhány, ezzel kapcsolatos korábbi megjegyzésünk: FELD 2013.

⁵ Az eddigi vártörténeti szakirodalom – itt különösen FÜGEDI 1977 említendő meg – elsősorban a következő osztályleveleket tárgyalta: Gimes (Jelenec), 1295: DL 58432, GYÖRFFY 1998. 392–393; Benevár, 1301: SZABÓ 1990. 167; Nagymihály (Vinné), 1335: SZTÁRAY 1887. 89; Kemend, 1374: ZALA VÁRMEGYE 1890. 119; Gimes (Jelenec), 1412: DL 58875; Eberhard (Malinovo), 1412; Szentgyörgy (Bielý Kameň), 1412; Sempete (Šintava), 1423; Bazin (Pezinok), 1425: C. TÓTH 2005. 8–11; Kőszeg (Kysak), 1439: DL 13339; Nagymihály (Vinné), 1449: SZTÁRAY 1889. 439; Somló, 1478: DL 18145, FÜLÖP-HORVÁTH 2011. 49; Egervár, 1490: DL 236048.

⁶ KUBINYI 1992.

⁷ A kérdéskör legutóbbi áttekintése gazdag 15–16. századi forrásanyag alapján: OROSZ 2017. 69–77; lásd továbbá: MAROSI 1992. 43–46.

Az esztergomi királyi vár déli épületei (1–2. kép)

Bár a várhegy déli nyúlványán az eddigi kutatások alapján 1200 körül több fázisban és periódusban kiépült, szabálytalan háromszög alaprajzú épületegyüttes még nem tekinthető állandó uralkodói rezidenciának, azonban mindenképpen alkalmas lehetett a királyi udvar rendszeres tartózkodására. Itt az északi, valószínűleg nyilvános funkciókat is betöltő területtől – melynek meghatározó eleme volt a nagytermet is magába foglaló északnyugati épületszárny – fallal elválasztott déli királyi magánszféra építményei őrizték meg a legkorábbi, érdemi vizsgálatra alkalmas magyarországi világi lakótereket, illetve azok részleteit.⁸

Az ötszögű lakótorony alsó, egykor talán legjelentősebb lakószintjén – mely a telepviszonyok és az itt állt előzmények miatt alapvetően emeletnek tekinthető – bélétes és egyszerű ajtónyílásokkal, hevederívekkel tagolt élkereszt-boltozatok részleteivel két helyiség jelentős falmaradványai maradtak ránk. Értelmezésükre legutóbb Buzás Gergely tett kísérletet,⁹ aki egy átfogó építészettörténeti elemzés során – kiindulva abból, hogy a középkorban már korán jellegzetes téregyüttesek széleskörű elterjedésével kell számolnunk – itt egy, a 10–12. századi Nyugat-Európában gyakran előforduló, két tér alkotta lakosztályt valószínűsített. Ennek északkeleti, külső helyiségét (*1. kép b.*, *2. kép b.*) az általa ismert párhuzamok alapján az *aula*, míg a jobban elpusztult, de egykor bizonyára díszesebb kialakítású délnyugati, belső terét (*1. kép c.*, *2. kép c.*) *camera* megnevezéssel illette. Bár a terminológiai kérdéseket részletesen nem tárgyalta, az előbbi alatt egyértelműen fogadótermet értett, melyből az összes szomszédos helyiséget meg lehetett közelíteni, de innen indult egy-egy, a torony déli külső előépítményébe le-, illetve a már elpusztult következő szintre – egy ott feltételezett királynői lakosztályba – felvezető keskeny (csiga)lépcső is. Míg azonban az *aula* ilyen jelentése a magyarországi írásos forrásanyag alapján közvetlenül nem igazolható,¹⁰ a délnyugati helyiség lakószobaként való értelmezését a nyugati falában részben ránk maradt, függőleges ejtőcsatornás árnyékszék is valószínűsítheti (*1. kép d.*, *2. kép d.*).

A lakótorony északi oldalához ezen a szinten egy további, már egy későbbi építési fázisból származó épületrészben található, egykor szalagbordás keresztboltozattal fedett tér is csatlakozik, melynek eredeti ablakrészletei is fennmaradtak (*1. kép a.*, *2. kép a.*). Ezt Buzás Gergely magánkápolnának vélte, de erre a funkcióra az inkább a szakrális terekre jellemzőnek tekintett nyugati kerek ablaka mellett csupán itt is nyugat-európai párhuzamokra hivatkozva következtetett. Arra azonban nem tért ki, hogy mi indokolhatta volna egy ilyen helyiség kialakítását a tőle keletre elhelyezkedő, vele minden bizonnyal egykorú, s ugyancsak a szélesebb értelemben vett királyi magánlakosztályhoz tartozó „nagy” kápolna közvetlen közelében. Az utóbbi északi bővítményét ugyanis akár szintén értelmezhetjük magánkápolnaként. Kevéssé meggyőző továbbá a lakótorony északi falában nyíló kettős bélétes kapu kisebb nyílása mögötti tér oratóriumként való – bár

⁸ Az esztergomi várra lásd legutóbb: BUZÁS 2004a; VUKOV 2004; FELD 2015. 687–691; HORVÁTH 2015; NAGY 2018.

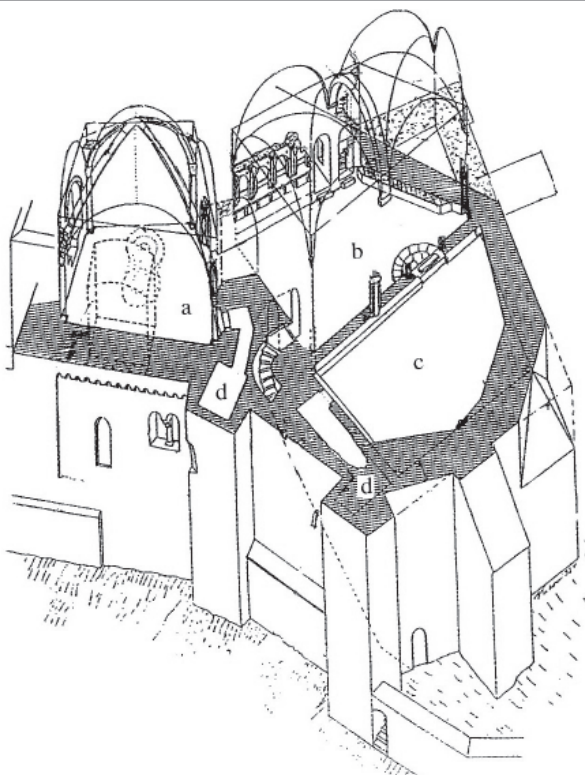
⁹ BUZÁS 2004b. 102; BUZÁS 2010. 139–140; BUZÁS 2013. 163; továbbá részletesen: BUZÁS 2012.

¹⁰ Elsősorban épületet, illetve (nagy)termet jelenthetett, a *palatium* kifejezéshez hasonlóan: KUBINYI 1992. 58.

1. kép: Esztergom, a királyi vár déli épületei alaprajzának rekonstrukciós kísérlete, 1200 körüli állapot. (a: az északi épület tere, b: a lakótorony külső tere, c: a lakótorony belső tere, d: árnyékszékek, e: előcsarnok, f: összekötő tér) (Buzás 2010, 140., 25. kép nyomán)

2. kép: Esztergom, a lakótorony és bővítése izometrikus képe a boltozatok lehetséges rekonstrukciójával (a: az északi épület tere, b: a lakótorony külső tere, c: a lakótorony belső tere, d: árnyékszékek) (Vukov 2004, 15. kép)

csak feltételes – értékelése, hiszen itt egyértelműen egy, a toronynál említetthez hasonló árnyékszékhez vezető keskeny folyosóról van szó (*1. kép d.*, *2. kép d.*). Ennek kialakítása ugyanakkor nagy valószínűséggel köthető a lakótorony sarkának az északi épületrész emelésével egyidősnek tartott – falkutatásokkal ugyan közvetlenül még nem igazolt – átalakításához.

Emiatt figyelemre méltó Vukov Konstantin korábban megfogalmazott álláspontja,¹¹ aki inkább az uralkodó „legbensőbb magánszobáját” kereste az utóbb tárgyalt térben, nyitva hagyva a kérdést, hogy egy kifejezett háló- vagy csak általánosan értelmezett lakószobára kell-e gondolnunk. Keleti falában mindenesetre azzal egyidős fűtőberendezésre utaló nyomokat is megfigyelt. Véleménye szerint ugyanakkor a lakótorony északkeleti tere *studioloként*, azaz dolgozószobaként, délnyugati helyisége pedig könyvtárszobaként vagy tanácsteremként értelmezhető. Az utóbbi megjelölés bizonyára a tér a két eredeti fala mentén húzódó falazott padkára vezethető vissza, de ezek az általa részletesebb indoklás nélkül alkalmazott funkcionális megnevezések inkább csak a késő középkori, ekkor már érseki térhasználattal hozhatók kapcsolatba. Ennek vizsgálata most nem lehet feladatunk, bár úgy tűnik, ekkor nem került sor alapvető átalakításokra a lakótorony ma ismert helyiségeiben.

Mindkét említett kutató foglalkozott emellett az említett északi épületrész keleti részén található, a kápolnához délről csatlakozó kisebb előcsarnok vagy közlekedő tér szerepével is (*1. kép e.*). Ide nyílt az épületegyüttes külső (fő)bejárata, s ebből nem csupán a kápolnát és a lakótornyot összekötő, s valószínűleg az utóbbi egykori harmadik szintjére – Buzás Gergely ugyancsak párhuzamok alapján megfogalmazott feltevése szerint esetleg egy reprezentációs szerepet betöltő nagyterembe¹² – vezető nagy csigalépcsőnek is helyet adó keskeny tér (*1. kép f.*) volt megközelíthető. Emellett ide érkezett a közvetlenül az előzőekben tárgyalt – mint láttuk, magánkápolnaként és lakószobaként is értelmezett – tér alatt elhelyezkedő középoszlopos s így négy boltszakasszal fedett helyiségből felvezető törtvonalú lépcső is. Meglepő módon ez utóbbi helyiséget – melyet az egyik legkorábbi, közel eredeti állapotában ránk maradt világi térnek tekinthetünk a Kárpát-medencében – az eddigi kutatás nem vette figyelembe a királyi lakóhelyiségek térszervezésének vizsgálata során.

Áttekintésünk alapján mindenesetre úgy tűnik, hogy az esztergomi korai királyi lakótér-együttes még ránk maradt töredékes formáját tekintve is bonyolultabb és tagoltabb volt annál, hogy egy meghatározott, tipológiai szempontból jól értelmezhető csoportba lenne besorolható. Így nem csupán helyiségeinek a kápolnához vagy a nagyteremhez való viszonyát tekintve, de azok megnevezéseit és feltételezhető egykori funkcióját figyelembe véve sem nevezhető meg közeli párhuzama. Ez alapvetően a bonyolult, a terepadottságok és az itt állt korábbi épületek által meghatározott, teljesen még ma sem felderített építéstörténetéből adódott, melynek s főként egyes részleteinek további alapos vizsgálata még jelentős eredményeket hozhat.

¹¹ VUKOV 2004. 15–29.

¹² BUZÁS 2012. 154.

A diósgyőri királyi vár (3–4. kép)

Nagy Lajos az 1360-70-es években emelt mellékrezidenciája közel szabályos négyszögű, négysaroktornyos, belsőudvaros palotaépületének legkorábbi térrendszeréről már biztosabb ismeretekkel rendelkezünk.¹³ Bár a tornyokat és a külső falak egyes, főleg déli szakaszait leszámítva összefüggő épületrészek csak a földszinten maradtak meg – itt a nyugati szárny kivételével egymással össze nem kötött, azaz csak az udvarra nyíló, dongaboltozatos, fűtőberendezés nélküli, s ezért minden bizonnyal csupán kiszolgáló, gazdasági funkciót betöltő terek helyezkedtek el (3. kép) – viszonylag jól rekonstruálható az emelet egykor nagy valószínűség szerint végig bordás keresztboltozatokkal fedett térsora, részben annak nyílásrendszere, sőt az udvarban körbefutó, a terek megközelítését biztosító konzolos folyosó is. Az északi szárnyat a kéthajós nagyterem foglalta el és a nyugati szárnyban is feltételezhető a földszinti térelrendezés alapján egy további nagyobb méretű helyiség. Így a királyi lakóhelyiségeknek elsősorban a kétszintes kápolna által két részre osztott keleti, továbbá a déli szárny adhatott helyet (4. kép).

Bár a várral foglalkozó korábbi szakirodalom már több rekonstrukciós elképzelést is megfogalmazott,¹⁴ az Anjou-kori épület tereinek átfogó funkcionális értelmezésére – ugyan annak grafikai megfogalmazása nélkül – először itt is Buzás Gergely vállalkozott.¹⁵ Kiindulva a Csehországban már a 13. században megjelenő és a 14. században Nyugat-Európában általánosan elterjedtnek tekintett háromsejtes lakosztályokból, a keleti szárny északi és déli részén határozta meg az egyező elrendezésű királyi, illetve a királynéi lakóegységet, melyekből a kápolna emeleti szintje is elérhető volt. Ezek alapelemeinek a kívülről megközelíthető középő, nagyobb fogadótermet, az abból nyíló nap-pali szobát és a hálóteret tartotta. Az utóbbiakat az árnyékszékek alapján azonosította, melyek mindkét esetben a déli helyiségekhez – északon a kápolna melletti térhez, délen a toronyszobához – kapcsolódtak, mely terek mérete azonban jelentősen eltért egymástól. Emellett a déli épületszárnyban még egy további, az előzőektől részben eltérő elrendezésű lakosztályt is feltételezett. Itt a két keleti helyiség és az árnyékszékkel rendelkező délnyugati toronyszoba között egy oratórium egészítette volna ki a térsort.

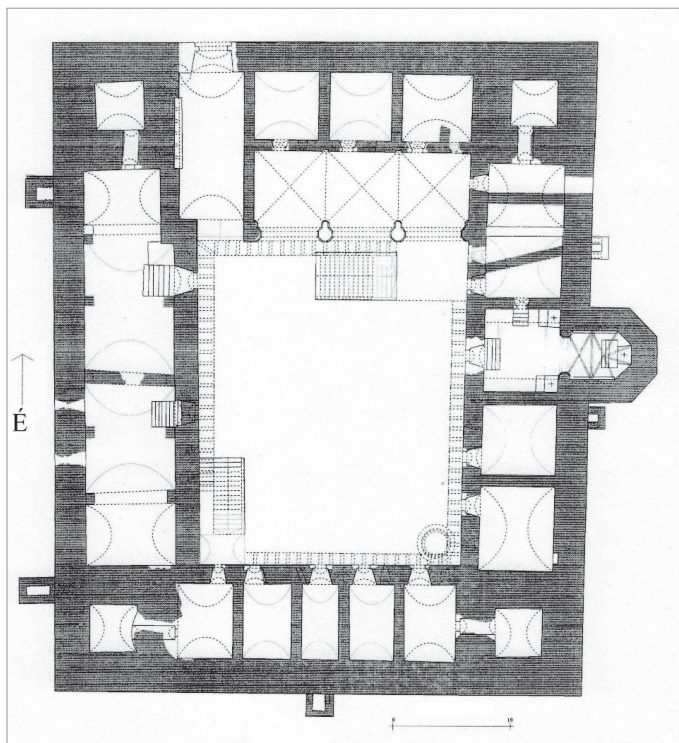
Mindezen megállapításait azonban nem a jelenleg ismert épület vizsgálata alapján, hanem alapvetően egy 1758-ból származó ábrázolás-sorozat elemzésére támaszkodva fogalmazta meg, annak ellenére, hogy már abból is egyértelműen lehetett következtetni az épület egy jelentős középkor végi átépítésére. Ezt a vár romjainak első helyreállítása kapcsán, majd a legutóbbi teljes kiépítését megelőzően végzett – sajnos részletesen még közzé nem tett¹⁶ – kutatások eredményei is bizonyították. Így az egyébként különösen jelentős két 18. századi alaprajz és a nézeti rajz aligha tűnnek alkalmasnak a 14. századi állapot rekonstruálásához, még akkor sem, ha a térfalak alapvetően valószínűleg nem

¹³ A várra átfogóan lásd FERENCZY 1984; CZEGLÉDY 1988; NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007. 77–79.

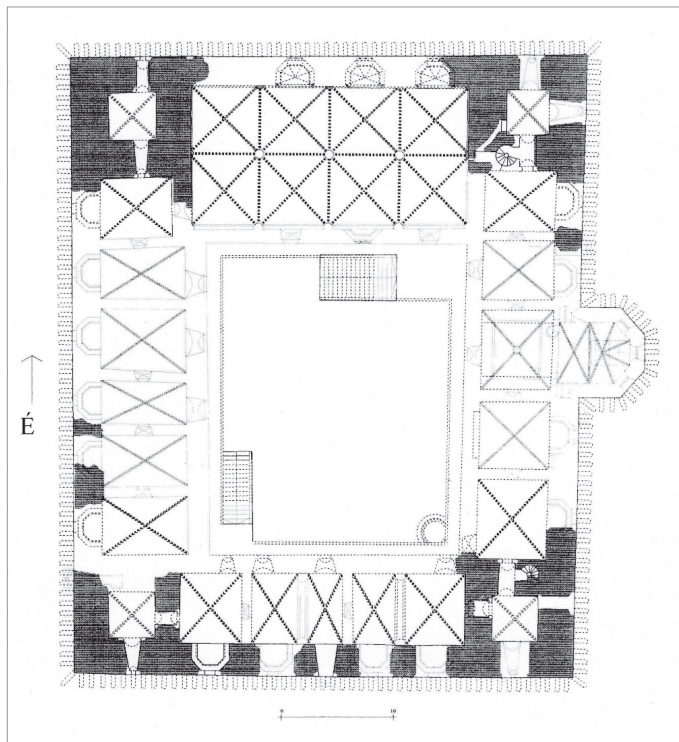
¹⁴ A legjelentősebb közülük: FERENCZY 1984. 170–171.

¹⁵ BUZÁS 2004b. 107–108; BUZÁS 2010. 132–133, 143–144; BUZÁS 2013. 169., minden esetben csupán az 1758. évi felmérésre hivatkozva. Dolgozatunk 3. és 4. képe nem tekinthető a korai térszervezés rekonstrukciójának, alapvetően az eredeti részleteket és azok lehetséges kiegészítését tünteti fel.

¹⁶ Az erre vonatkozó egyetlen rövid közlemény: SZEKÉR 2015. A 16. század eleji építkezésekre lásd még: BUZÁS-TÓTH 2016. 273–274.

3. kép: Diósgyőr, a várpalota földszinti alaprajza az eredeti részletek feltüntetésével, a nyílás- és közlekedési rendszer, továbbá a boltozatok rekonstrukciójával (Szekér György munkája)

4. kép: Diósgyőr, a várpalota emeleti alaprajza az eredeti falak feltüntetésével és az elpusztult részletek (falak, nyílások, boltozatok, közlekedési rendszer) rekonstrukciójával (Szekér György munkája)

váltak meg a középkor folyamán. Emellett a várról az eddigi szakirodalom által közölt alaprajzok¹⁷ korántsem tüntetik fel következetesen a külső homlokzatok konzolok tartotta árnyékszékeinek maradványait, illetve azok alsó gyűjtőaknáit – s nem csak pontos helyük, de koruk sem derül ki mindig az eddigi kutatási beszámolókból – azonban kétségtelen, hogy nem csupán az 1785-ban ábrázolt, egykor erkélyként megjelenő ilyen építményekkel kell itt számolnunk az 1300-as évek végén. Biztosnak tűnik, hogy a déli szárny középső, fogadóteremként értelmezett helyisége ugyancsak rendelkezett ekkor már egy árnyékszékkel, sőt az sem kizárt, hogy a keleti szárny kápolnával délről szomszédos terének hasonló berendezése is még a várépítés idejéből származik. Így végül korántsem egyértelmű, hogy ezek alapján pontosan meghatározhatók-e az egykori hálósobák, tehát az sem tekinthető még bizonyítottnak – bár elvileg nem is zárható ki –, hogy az ilyen funkciót betöltő terekből lehetett volna közvetlenül a kápolnába jutni.¹⁸

Emellett vitatott, hogy a déli szárny oratórium-fülkéjének kialakítása valóban még a 14. századra tehető, sőt részletes elemzés nélkül az is kérdéses, hogy a kisméretű toronyterek minden esetben a lakosztályok szerves részeit képezték-e. A tornyokban kialakított, a felső szintekre szolgáló csigalépcsők elhelyezkedése, de a délnyugati torony esetében még az árnyékszék helyzete is ez ellen látszik szólni. Az utóbbi ugyanis akár még a nyugati szárnyhoz is csatlakozhatott, ahol a földszinten ránk maradt, teherhárító-ívek lábazataként értelmezhető falpillérek végül még azt a lehetőséget sem zárják ki, hogy ezen az oldalon egy nagyterem helyett kisebb lakóterekkel is számolhatunk a vár életének legkorábbi szakaszában.

Összefoglalóan így megállapítható, hogy bár a három egységből álló lakosztályok léte a 14. század végi diósgyőri várban korántsem vonható kétségbe, de egy jól értelmezhető térrendszerről itt még aligha beszélhetünk. A további kutatás feladata itt is többek között a részletek, így a pontos térméretetek vagy az egykori fűtés – az eddigi kutatásban figyelmen kívül hagyott – kérdéseinek alapos elemzése, az eddig közzétett és a közöletlen kutatási adatok alapján esetleg különböző rekonstrukciós alternatívák meghatározása, s nem utolsósorban a térszervezés későbbi változásainak vizsgálata.

A visegrádi királyi palota északkeleti épülete (5–6. kép)

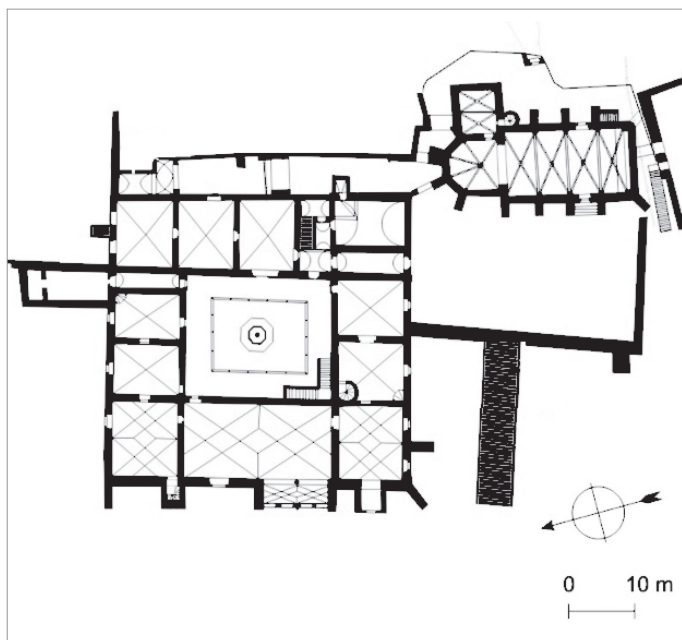
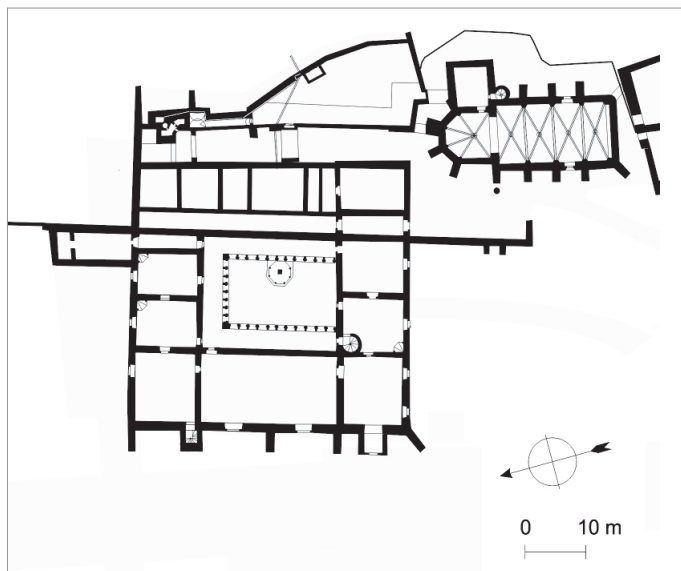
A Duna-parti Anjou-kori királyi rezidencia¹⁹ ugyancsak 1360 körül emelt legjelentősebb lakóépülete látszólag sok vonatkozásban kapcsolódik a diósgyőri vár előzőekben tárgyalt palotájához, azonban a négyszögű, belsőudvaros alaprajzi elrendezést leszámítva sok közös vonás valójában nem fedezhető fel bennük. Míg az előző egy, a környezetéből markánsan kiemelkedő sziklatömbön álló erősség önállóan, hangsúlyos toronyépítményekkel megjelenő magja volt, itt egy nagyobb, szabadon álló kápolnából és többek között jelentős méretű nagytermet is magába foglaló épületekből álló, várnak korántsem

¹⁷ Így többek között: FERENCZY 1984. 171, 178; CZEGLÉDY 1988. 86; NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007. 249.

¹⁸ Mindezekre vonatkozó korábbi megjegyzéseim: FELD 2013. 211.

¹⁹ Az épületegyüttesre vonatkozó legfontosabb irodalom: BUZÁS 1990; BUZÁS-OROSZ 2010; BUZÁS-LASZLOVSKY 2013.

5. kép: A visegrádi királyi palota északkeleti épülete első emeleti szintjének rekonstrukciós kísérlete, 1400 körüli állapot (Buzás 2004, 2. ábra)

6. kép: A visegrádi királyi palota északkeleti épülete első emeleti szintjének rekonstrukciós kísérlete, 1480 körüli állapot (Buzás 2004, 27. ábra)

tekinthető együttesbe integrált, részben korábbi építmények által meghatározott formájú építményről van szó. Ennek keleti szárnya már a hegyoldalban helyezkedett el, s ebből a topográfiai helyzetből adódott, hogy az utóbbi helyen kifejezett földszintet nem is találunk, miközben csak itt maradtak ránk az egykori emelet tereinek – főleg az épület külső, keleti fala által megőrzött – maradványai. A további épületszárnyakból ugyanakkor csupán a földszint jelentősebb részleteit lehetett feltárni. Ennek következménye az is, hogy az eddig közzétett – a rekonstrukciók esetében az eredeti falakat és a kiegészítéseket csak

ritkán feltüntető – alaprajzok többsége ugyanabban a síkban ábrázolja az ismert eredeti emeleti és földszinti falakat, jelentős mértékben megnehezítve ezzel az egyes szintek és terek kapcsolatainak értelmezését.²⁰

A 14. századból egyértelmű királyi lakótereket ezek között nem is tudott azonosítani az épületegyüttes egészét monografikusan feldolgozó Buzás Gergely, aki ezért az elpusztult térsorok – Nagy Lajos lakószobái mellett Hunyadi Mátyás mellékrezidenciájának 1480 körül kialakított lakosztályai – funkcionális rekonstrukciós kísérlete során érthetően főként a számba vehető nyugat- és dél-európai párhuzamokra támaszkodhatott. Nagy ívű építészettörténeti elemzése eredményeként²¹ – ennek részét képezték az Esztergomra és Diósgyőrré vonatkozó, az előzőekben idézett megállapításai is – arra a következtetésre jutott, hogy itt is a háromsejtes egységek határozhatták meg az épület egykori királyi lakótereinek térszervezését.

A kutató ugyanakkor az északi és déli szárny földszintjét elfoglaló, többségükben kandallóval rendelkező és az udvarra külön-külön ajtóval-ablakkal nyíló, különböző méretű, önálló (lakó)tereket az Anjou-kori udvari hivatalokhoz, illetve a királyi udvar személyzetéhez kötötte. De ezekhez sorolható véleménye szerint a nyugati szárny középső részén egy, kívülről is megközelíthető nagyobb terem, sőt a keleti – tehát már emeleti – szárnyban meghatározható mintegy nyolc, nagyrészt ugyancsak kandallóval fűthető, az újabb feltételezések szerint részben korábbi eredetű kisebb helyiségnek is hasonló funkciót tulajdonított (5. kép). Ez az értelmezés alapvetően meggyőzőnek tűnik, miközben az már aligha tisztázható, hogy milyen lehetett az utóbbi, részleteit tekintve még kevésbé elemzett térsor és az ugyanezen szint nyugati részén feltételezhető, az uralkodó által közvetlenül használt terület közlekedési rendszere – az egykori nyílások már sehol nem maradtak meg – s hogyan működött a belső udvar pillérekre támaszkodó folyosója.

A 14. századi lakosztályok ugyanis logikusan az északi és a déli szárnyak emeletén képzelhetők el, feltételezett három terük viszonylag jól ráilleszthető a földszint – csak az épület külső megközelítését biztosító folyosók miatt eltérő – alaprajzára. Ezek – Buzás Gergely alapvetően a külföldi párhuzamok megnevezésein alapuló értékelése szerint *a belső hálószoza, a középső fogadószoba és a nyugati magánébdő* – egyes részleteiről, így a nyílás- és fűtőrendszeréről, a fűtőberendezésekről azonban értelemszerűen nincsenek biztos ismereteink. Így többek között kérdéses, hogy a földszinti kandallók rendelkeztek-e emeleti megfelelőikkel. Az árnyékszékerek nem segítenek a funkció-meghatározásban, mivel itt csak egy „központi” építmény, az északra kinyúló árnyékszékertorony szolgálta ki az ezzel kapcsolatos igényeket. Mindenesetre ennek alapján is arra következtethetünk, hogy az ahhoz közeli terekben kell keresnünk az uralkodó vagy felesége legintimebb helyiségeit. Ugyanígy az épületegyüttes alsó udvara felé forduló, reprezentatív nyugati külső homlokzat mögött indokolt feltételezni a nyilvánosabb szerepet betöltő tereket, köztük a földszinti megfelelője alapján a két lakosztály között valószínűsített, közös ebédliként értelmezett nagy(obb)termet.

²⁰ Ez alól kivételt képeznek Buzás 1990. 4–6. képei.

²¹ Buzás 2004b; Buzás 2010; Buzás 2013.

Buzás Gergelynek az egyes lakószintekkel és az azok használatával kapcsolatos további megállapításai – egy második emelet Anjou-kori létét alapvetően az épülettől keletre kialakított fürdő bizonyítja – biztos adatok hiányában, többségükben már csak logikus hipotéziseknek tekinthetők, mely támpontjaiként az analógiák mellett számos más, szűkebb témánkat tekintve már nem részletezendő történeti-építészeti megfontolás is szolgál.

Ez részben vonatkozik az épület 1480 körül történt gyökeres átépítésére is, amikor a palotaépület szinte teljes födém- és nyílásrendszere kicserélésre került. Megépült a dísz udvar késő gótikus kerengőre támaszkodó reneszánsz loggiája a földszintről felvezető lépcsővel, a keleti szárny lépcsőháza és a nyugati homlokzat feltételezhető zárterkélye, miközben a földszinti terekben nem igazolhatók alapvető változtatások. Az emeleti lakosztályok esetében Buzás Gergely a feltételezett korábbi tételrendezés továbbélése mellett érvként említi Antonio Bonfini az 1487-ban keletkezett Averulinus-fordítása előszavában olvasható leírását, mely szerint itt a király és a királyné különálló lakóegysége ebédlőből, előszobából és hálósobából állt.²² Ezt látszik igazolni a keleti szárny átépítése is, ahol az első emeleten a korábbi kis helyiségek bontását követően egy új, három térből álló lakóegységet alakítottak ki, melyek ismert részletei – elsősorban keresztboltozatai – segítségül szolgálhatnak a már elpusztult nyugati termék rekonstrukciójához. Sajnos az egykori fűtési rendszer itt sem volt felderíthető – a közölt rekonstrukciós rajzok több lehetőséget is ábrázolnak – nyílásainak is csupán egy része ismert. Az épületszárny déli részét a második emeletre vezető lépcsőház foglalta el, a csatlakozó sarokhelyiséget királyi magánkonyhává építhették át. Az említett zárterkély a nyugati szárny középső terének kiemelt jelentősége mellett szól, miközben egy hálóboltozat léte itt és a szomszédos terekben még korántsem tűnik bizonyítottnak (6. kép).

A térszervezés feltételezett, részben az új közlekedési rendszerhez kötött általános változása – a korábbi centrális, azaz egy középső térhez kapcsolódó helyett egy lineráris elrendezés – a nyílásrendszerre vonatkozó adatok csekély száma miatt ugyancsak nem bizonyítható, de nem is cáfolható. Kérdés továbbá, hogy a rekonstrukciós elemzések során használt, sokszor általánosnak tűnő fogalmak – így többek között a fogadóterem, előszoba, *anticamera* – mennyire feleltethetők meg egymásnak, s köthetők-e egy adott, hosszabb-rövidebb időszakhoz.

A visegrádi északkeleti palota funkcionális elemzése kiemelkedő példája egy jelentős mértékben elpusztult, de rendkívül alaposan kutatott – szinte már teljes mértékben feltárt – kiemelkedő építészeti alkotás kifejezetten történeti megközelítésű értékelésének. Bár az egyes lakóterek szerepét tekintve nem zárható ki a 15. századi állapot egy évszázaddal korábbi időszakra történő – semmiképp sem tudatos – visszavetítése, az eddig megfogalmazott, jórészt igen meggyőző hipotézisek nagyrészt kimerítették a kutatás lehetőségeit. A jövőben alapvetően már csak ezek esetleges finomítása, alternatív értelmezések megfogalmazása, ennek során természetesen további párhuzamok felhasználása s végül részletes grafikai megfogalmazása valószínűsíthető.

²² Buzás 2004b. 110.

A cseszneki vár (7–8. kép)

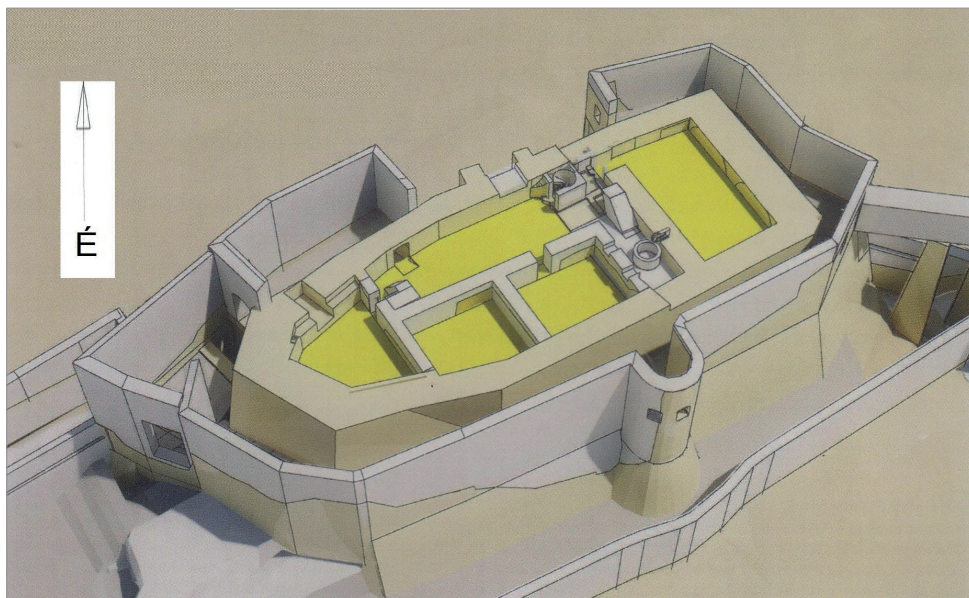
A sziklatömbön emelkedő erősség felsővárának jellegzetes, vasaló alakú – nyugaton élbe futó, keleten derékszögű falakkal lezárt – magját az itt állt Árpád-kori erősség bontása után 1392 után emeltette Garai Miklós és János. Az építéstörténeti kutatások megállapításai szerint két fázisban került sor kiépítésére, ennek befejezése legkésőbb 1424-re tehető, s az épület később a középkorban nem került érdemi átalakításra. Kérdéses, hogy játszott-e a vár kifejezett rezidencia- vagy mellékrezidencia-szerepet – erre a célra az ország legjelentősebb bárói családjából származó testvérpár tagjai közül esetleg János, vagy unokaöccse, László használhatta – ez a rendelkezésre álló adatok, így például egykori belső tereinek száma alapján nem határozható meg. Külső falai a déli és északi szakaszok középső része kivételével a második emelet magasságáig maradtak fenn, hasonlóan a keleti osztófalához, míg a nyugati belső építmények jelentős része már elpusztult.²³

Egykori tételrendezésének rekonstrukciójára a várról közzétett monográfiájában Rácz Miklós vállalkozott,²⁴ aki a földszint egykor dongaboltozattal fedett tereiben (7. kép) alapvetően kiszolgáló funkciót valószínűsített. A ciszternát és az emelet(ek)re szolgáló, számos részletüket tekintve már nem tisztázható lépcsőépítményeket magába foglaló keskeny belső udvartól nyugatra egyrészt az északra nyíló külső kapu mögötti előtér, másrészt a déli falhoz csatlakozó két kisebb helyiség helyezkedett el, továbbá egy szabálytalan alaprajzú terem azonosítható az épület nyugati végében. Közülük a keskeny ablakokkal az udvarra néző tér esetében a kutató nem zárta ki az esetleges személyzeti lakásként való hasznosítást sem, míg egy esetleges konyhát – bár tüzelőberendezésekre közvetlen régészeti adatok sehol nem utaltak – a keleti épületrészben található, ablaknyílásokat biztosan nélkülöző nagyobb négyszögű helyiség kivételével bármelyik esetben elképzelhetőnek tartott.

A donga- vagy élkereszt-boltozattal épített első emeleti terek (8. kép, A.) értelmezésére egyrészt méretük, másrészt a külső falakban megmaradt nyílásaik, s részben a feltételezhető közlekedési rendszer alapján vállalkozott. Az egykor talán önálló tömbként is megjelenő keleti traktus valószínűleg külön lépcsőn megközelíthető nagyobb helyiséget így egy nyilvánosabb szerepkörű, a reprezentációval kapcsolatba hozott nagyteremnek tekintette, míg a szűkebben vett – a földszintiekkel azonos alapterületűnek vélhető – lakótereket a középső és a nyugati épületrészben kereste. Északra és délre nyíló ablakai és egy konzolos árnyékszékként értelmezhető nyugati nyílása alapján az utóbbit foglalta volna el egy lakó- vagy hálósoba. A középső traktus északi, illetve délnyugati helyisége jellegzetesnek vélt kettős ablakai véleménye szerint hasonló funkcióra – közös használatra, illetve összekötő szerepre – utalhatnak ezért itt elő/fogadóterekre vagy – az utóbbi esetben – egy ebédlőre gondolt. Csupán „kizárásos alapon” tételezett fel egy további – esetleg árnyékszékkal rendelkező és az alatta található földszinti térhez hasonlóan a belső udvar felé ablakokkal megnyitott – hálósobát a részleteit tekintve már teljesen ismeretlen délkeleti térben.

²³ A vár monográfiája: Rácz 2017.

²⁴ Rácz 2017. 129–130.

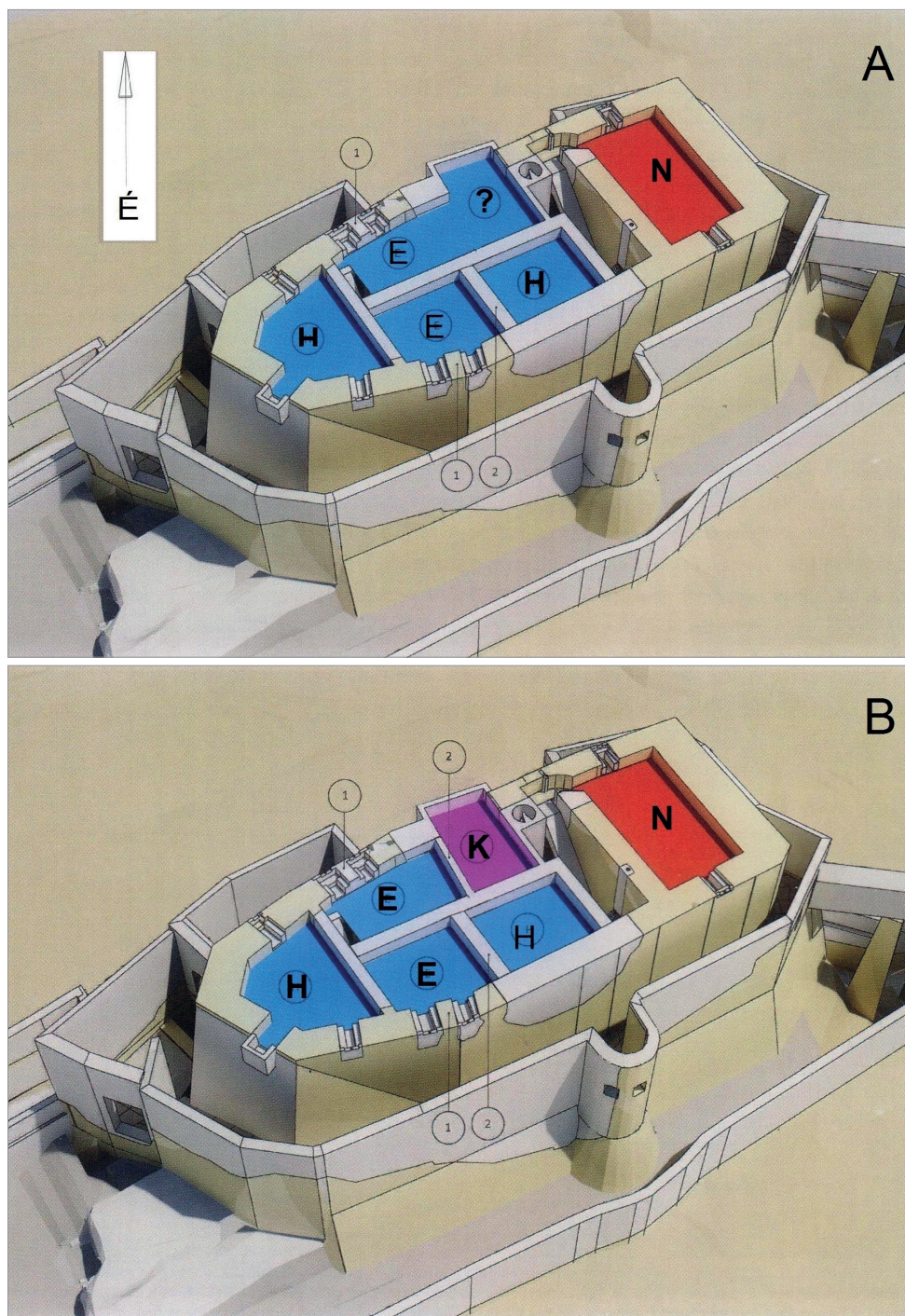

7. kép: A cseszneki felsővár rekonstruált földszinti alaprajza (Rác 2017, 142. ábra)

Ugyanakkor Rác Miklós az északi középső terem esetében egy másik értelmezési lehetőséget is megfogalmazott (8. kép, B.). A külső fala keleti részén töredékesen megmaradt – egykor keresztboltozattal fedett – zárterkély véleménye szerint akár egy kápolnahelyiség feltételezését is megengedi. Ez elvileg nem zárható ki, bár a vár kápolnájáról nem rendelkezünk írott adatokkal. Kérdéses továbbá egy itteni önálló tér nyugati fala, sőt maga az erkély elhelyezkedése sem támasztja alá kifejezetten ezt a hipotézist – még ha annak tömege az északi homlokzathoz képest enyhén kelet felé fordul is. Ha azonban mégis elfogadjuk ezt a feltevést, az jelentősen befolyásolja az épület egykori közlekedési rendszerének rekonstrukcióját – ebben az esetben csak a hozzá nyugatról kapcsolódó előtérbe érkeztetett a földszintről egy felvezető lépcső. Természetesen azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy zárterkélyek korántsem csupán szakrális rendeltetésű terekhez csatlakozhattak.

A kutató a rendelkezésre álló adatok csekély száma miatt érthetően nem tett kísérletet a második emelet részletesebb építészeti rekonstrukciójára. A kívülről kisméretű ablakokkal megvilágított, az alatta található szinthez képest jóval kisebb belmagasságú, bizonyára síkmennyezettel fedett terei közül csak a keleti szélső rendelkezett árnyékszékkel. Ezért csak itt, mint említettük, a vár egykor feltehetően hangsúlyosabb tömbként kiemelkedő részén számolt egy esetleges lakófunkcióval, másutt csak nem részletezett védelmi és kiszolgáló szerepet tételezett fel.

A cseszneki vármag térszervezésének – az épületegyüttes egészének széleskörű forrásbázisra támaszkodó elemzésén alapuló – rekonstrukciós kísérlete jó példája a kifejezetten a meglévő, ismert építészeti elemekből kiinduló, illetve az alapvetően azokra támaszkodó értelmezésnek. Különös érdeme az alternatív lehetőségek megfogalmazása, sőt az ellenőrzésüket is lehetővé tevő – az eredeti falakat és a kiegészítéseket is ábrázoló

8. kép: A cseszneki felsővár rekonstruált emeleti alaprajza a feltételezett funkciókkal, A és B változat (E: előtér/ebédlő, H: lakó/hálószoba K: kápolna, N: nagyterem) (Rác 2017, 143-144. ábra alapján)

ló – látványos grafikai ábrázolása. A belső falak nagyfokú pusztulása, s így az egykori nyílásrendszer pontosabb ismeretének hiánya ugyanakkor – még ha Rác Miklós utal is a kutatás által általánosnak vélt hármass osztású lakosztályokra – már nem tette lehetővé egy (vagy több) kifejezett lakóegység egyértelmű meghatározását.

Az ozorai vár (9–12. kép)

Luxemburgi Zsigmond bizalmi embere, pénzügyi szakértője és legeredményesebb hadvezére, Filippo Scolari – az 1416-ban kelt építési engedély alapján már a következő években felépített – Tolna megyei családi rezidenciájának palotaépülete az eddig tárgyalt emlékektől eltérően nem romként, hanem késő barokk magtárként maradt ránk.

A település központjában, az egykori középkori plébániatemplom melletti domboldalon emelkedő, négyzetes alaprajzú, belsőudvaros épület közel teljes körű régészeti kutatása során kiderült, hogy két külső homlokzati fala és egy további mintegy kétharmada teljes magasságában középkori eredetű.

A belső falazatok – főleg az osztófalak – viszont csupán a földszinten őriztek meg korai részleteket, sőt az újkori építkezések során néhol itt is teljesen elbontották az utóbbiakat. Ennek ellenére 15. századi térrendszerének számos eleme felderíthető volt, s úgy tűnik, hogy ezt az 1520-as évekre tehető, már a várat 1438-tól 1533-ig ugyan-csak rezidenciaként birtokló Hédervári családhoz köthető átépítés során sem érte alapvető módosítás.²⁵

A kőalapozáson téglából emelt épület belső tereit úgy a földszinten, mint az emeleten általában fiókos dongaboltozatok, ritkábban borda nélküli keresztboltozatok fedték, de ezek – tervezett, illetve megvalósult – formája már csak a boltindítások, boltfészkek és az építésük során alkalmazott zsaluzat fészkei alapján volt megállapítható. A nyílások többsége kőkeretézéssel rendelkezett, s ezek jelentős része azonosítható is volt.

A földszinti térelrendezés nem mutatott kifejezett rendszert, az egyes szárnyakban különböző számú, nagyságú és funkciójú helyiségeket lehetett meghatározni. Az északnyugaton elhelyezkedő kapualjból nyugatra nyíló saroktér árnyékszékfülkéjével rendelkezett, melynek a főfal belső oldalán kialakított falazott emésztőaknájába torkollott egykor az emelet megfelelő berendezésének ejtőcsatornája is (9. kép 11.). A délről szomszédos helyiségben egy fűtőberendezés ugyancsak a falba mélyülő tűzterének részlete került elő (9. kép 10b.). Mindezek alapján itt akár több lakótérrel is számolhatunk, bár ebben az erősen elpusztult szárnyban már nem volt felderíthető a középkori nyílásrendszer, s így az egyes terek esetleges kapcsolata sem.

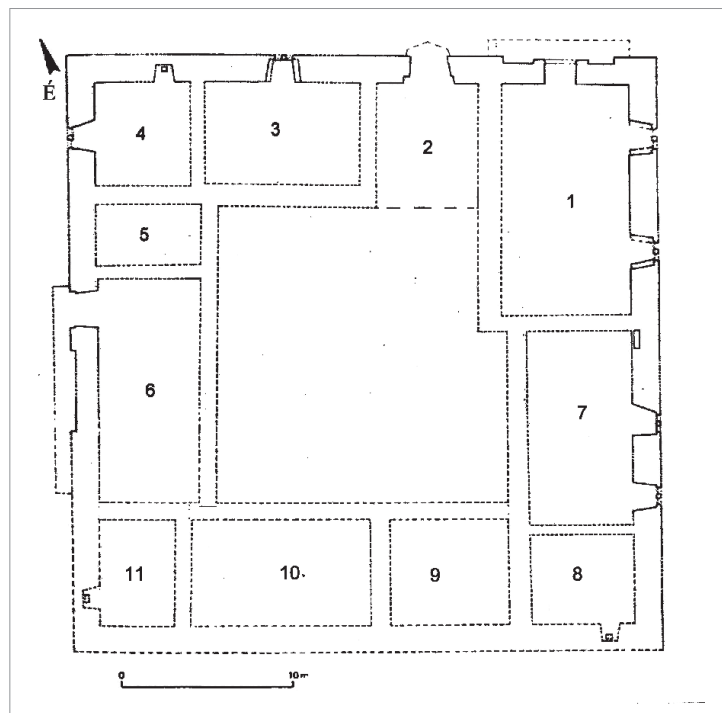
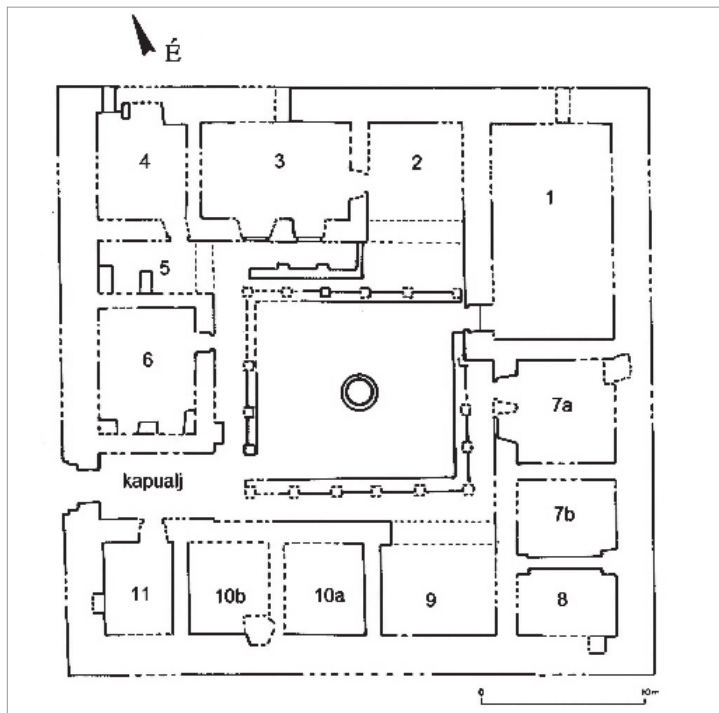
Hasonló helyzettel találkozunk a szomszédos délkeleti helyiségsorban, ahol a saroktérben (9. kép 8., 12. kép 8.) az említett árnyékszék megfelelője került feltárára, szintén egy, a felső szintet is kiszolgáló nagyméretű emésztőaknával.²⁶ Viszonylag jelentősebb falazatok maradtak ránk itt a középső négyzetes térből – ennek eredeti udvari fala is áll egy ajtó- és egy ablaknyílás jelentős részleteivel – melynek sarokkandallója azonban akár egy itt feltételezhető konyhához is tartozhatott (9. kép 7a., 12. kép 7.). A külső falban

²⁵ A várra lásd: FELD-KOPPÁNY 1987; FELD et al. 1988; FELD 2003.

²⁶ Az árnyékszékekre: FELD-GERELYES 1985; FELD et al. 1989.

Az ozorai vár palotaépületének alaprajzai (szaggatott vonal: rekonstrukció)

9. kép: Földszinti alaprajz az ismert középkori részek feltüntetésével és a helyiségszámozással

10. kép: Emeleti alaprajz az ismert középkori részek feltüntetésével és a helyiségszámozással (1, 6: nagyterem; 2: kápolna; 3, 4: lakóterek; 5: lépcsőház)

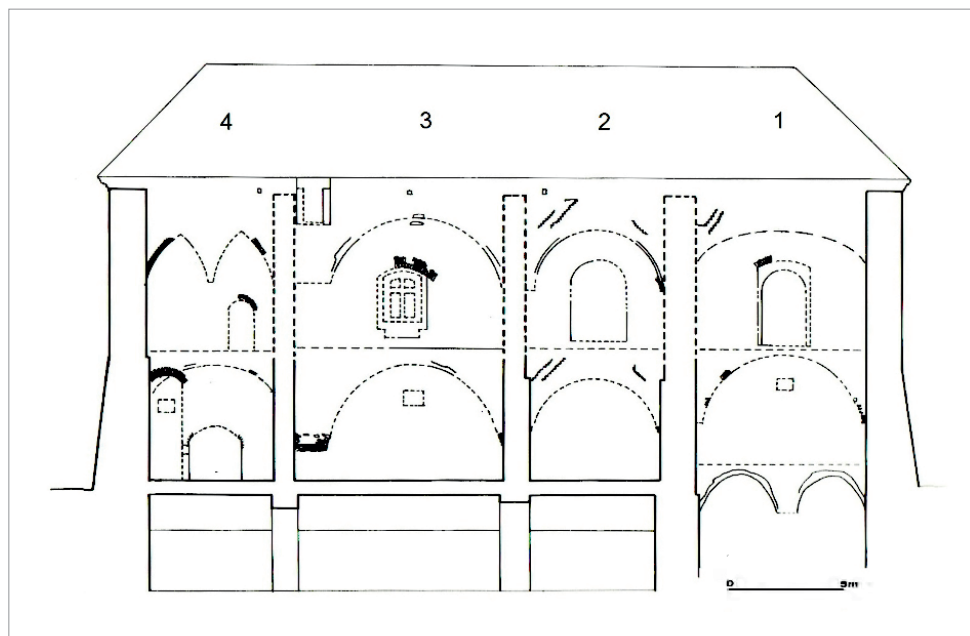
végig követhető függőleges füstelvezető csatornájához mindenesetre nem csatlakozott az emeleten más fűtőberendezés, kandalló vagy cserépkályha. Ilyenek nyomait a földszint más helyiségeiben, így a délkeleti szárnyat lezáró, egykor két boltszakasszal fedett nagyméretű teremben (**9. kép 1.**, **11. kép 1.**, **12. kép 1.**) sem lehetett már megtalálni. Ez utóbbi tér nyugati, a bejáratát is magába foglaló sarka kiugrott a várudvarba, megtörve annak szabályos alaprajzát és megakadályozva az itt az építkezések egy második fázisában kialakított és az emeleti terek megközelítésében is bizonyára fontos szerepet játszó pilléres folyosó körbejárhatóságát. Jelentős eredeti falak igazolják a földszint északi sarkában található terek egykori elrendezését is, itt főleg egy nagyobb, az udvar felé két ablakkal nyíló helyiség (**9. kép 3.**, **11. kép 3.**) említendő meg. Ebből feltehetően nem csak délkeletre, de a negyedik, északi térbe is nyílt ajtó, ahol ugyancsak egy árnyékszék működött – ennek és a felette található emeleti térnek azonos funkciójú gyűjtőcsatornája az épület-szárnny alatt húzódó nagyméretű pince miatt már külső kivezetést kapott (**9. kép 4.**, **11. kép 4.**). Az utóbb említett helyiségek esetében meghatározható volt néhány, a külső falat áttörő kisméretű ablaknyílás is. A kapualjtól (**9. kép**) keletre fekvő térből csak csekély falmaradványok és nehezen értelmezhető belső alapozások maradtak ránk (**9. kép 6.**).

Figyelemre méltó, hogy az udvar felé egykor nem csupán a kapualj fordulhatott egy nagy nyitott ívvel. Ezt kell ugyanis feltételeznünk a délnyugati szárny negyedik (**9. kép 9.**), illetve az északkeleti szárny harmadik helyisége (**9. kép 2.**, **11. kép 2.**) esetében is, itt ugyanis az udvari homlokzatok síkjában nem csupán felmenő falat nem találunk, de egy ilyennek az alapozása sem ismert, miközben – ez az utóbbi esetben egyértelműen bizonyítható volt – mögötte és felette boltozott terek helyezkedtek el. Ugyanakkor az udvar északi sarkában észlelt keskenyebb falazat-megszakadás egy itt – a mai, 18. századi lépcsőház helyén – feltételezhető egyenes karú lépcsőfeljáróra (**9. kép 5.**) utalhat, mivel másutt nem sikerült megfigyelni egy, a felső szint megközelítését lehetővé tevő szerkezet nyomait.

Az emelet térsorának elrendezése elsősorban az északkeleti szárnyban volt tisztázható, de ismerjük a délkeleti, és részben az északnyugati helyiségek 15. századi formáját is. Míg az egykori osztófalak helye a délnyugati szárnyban csak a földszinti alaprajz felvetítésével határozható meg, másutt a középkori külső falak belső oldala megőrizte azok lefaragott csatlakozásait. Az itt azonosítható főúri lakószint legjelentősebb tere a földszinti párjának megfelelő méretű keleti nagyterem volt, háromszakaszos boltozattal, a külső falban nyíló két ülőfülkés ablakkal, illetve egy konzolsor tartotta, nagyrészt faszervezetű nyitott erkéllyel (**10. kép 1.**, **11. kép 1.**, **12. kép 1.**). Északról csatlakozott hozzá az építettő házaspár védőszentjeinek, Szent Fülöpnek és Borbálának szentelt, 1438-ban említett²⁷ kápolna, melynek azonosítását a szentélyét magába foglaló zárterkély részletei, köztük egy Szent Lászlót ábrázoló falkép töredéke tették lehetővé. Nincsenek közelebbi ismereteink e tér udvari lezárásáról, itt ugyanis a nagyterem falának külső síkja – egy, a 18. századi falazatban megmaradt középkori faltömb tanúsága szerint – túlfut az udvari homlokzat feltételezhető belső vonalán (**10. kép 2.**, **11. kép 2.**). Boltozata valószínűleg megfelelt az alatta található tér gazdagabb formát képviselő térlefedésének.

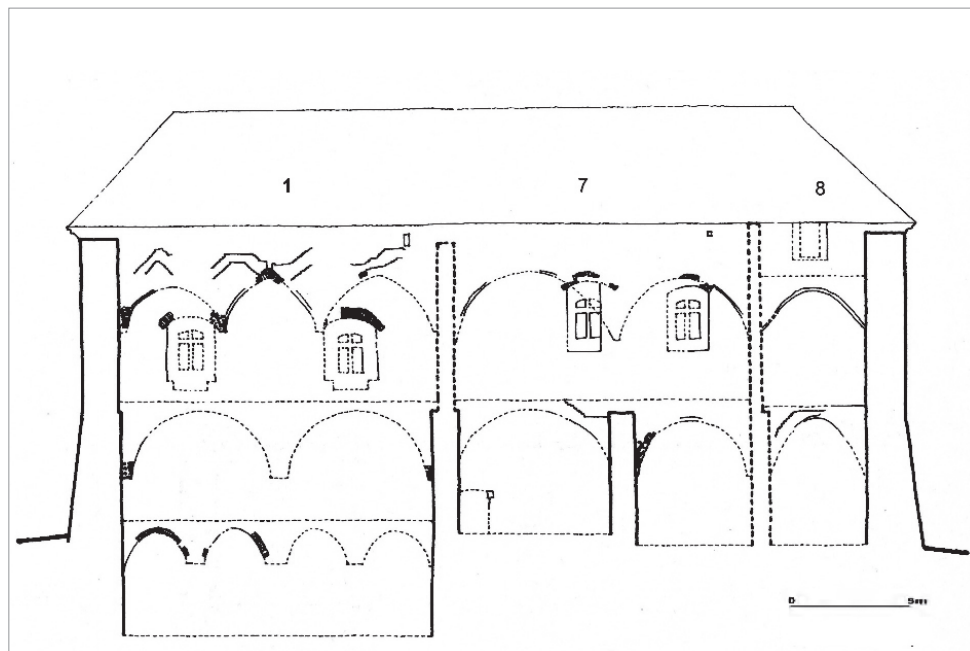
²⁷ DL 88142.

Az ozorai vár palotaépületének belső nézetei (szaggatott vonal: rekonstrukció)

11. kép: Északkeleti külső fal belső nézete az ismert középkori részletek feltüntetésével és a helyiségszámozással

12. kép: Délkeleti külső fal belső nézete az ismert középkori részletek feltüntetésével és a helyiségszámozással

Talán közvetlenül a kápolnából lehetett megközelíteni – az udvar pilléres folyosójáról nyíló esetleges ajtókat nem ismerjük – a vele északról szomszédos lakóteret, melynek különösen nagy volt a belmagassága, s külső fala közepén egy ablak nyílt (*10. kép 3., 11. kép 3.*). Esetleges fűtőberendezését a többi emeleti helyiséghez hasonlóan nem ismerjük, hiszen az minden bizonnyal a már hiányzó udvari falakban lenne kereshető. Az északi saroktérben volt azonosítható a földszinttel kapcsolatban már említett árnyékszék fülkéje, itt nyugat felé nézett egy, az utóbb említettekkel egyező ablaknyílás (*10. kép 4., 11. kép 4.*). A szoba értelmezését jelentősen megkönnyítené, ha igazolni tudnánk egy, a feltételezett lépcsőházból (*10. kép 5.*) ide vezető ajtót – a középkori osztófal azonban itt sem maradt meg. Az északnyugati szárny egyetlen azonosítható tere egy nyújtott, de keskeny alaprajzon emelkedő nagyterem, melyhez kívülről egy – valószínűleg kőoszlopokon nyugvó boltozattal rendelkező – konzolsor tartotta nyitott erkélyfolyosó csatlakozott. Ennek a homlokzaton megállapítható egykori hossza alapján tételezhető fel, hogy a helyiség nyugat felé magába foglalhatta a kapualj feletti térszakaszt is (*10. kép 6.*). Az erkély-építmény elbontására, de legalábbis ma ismert kijáratának megszüntetésére az épület 16. századi reneszánsz átalakítása során került sor.

A kápolna melletti nagyterem nyugatról egy további nagyobb méretű helyiséggel volt szomszédos, amely alatt ugyancsak két földszinti teret találunk (*10. kép 7., 12. kép 7.*). Egykori funkcióját nem ismerjük, nem tudjuk, mivel magyarázható ablakainak magas elhelyezése, formájuknak – a kökereteket leszámítva – a többi hasonló nyílástól való eltérése, ahogy egykori boltozatának szabálytalan formáját sem tudjuk egyértelműen értelmezni.

A két nyugati sarokhelyiségben csak a földszinti emésztőaknák alapján számolhatunk lakóterekkel, ugyanakkor közülük a déli felett még egy, további szintre is utal egy magasabbra futó keskeny osztófal és egy ablaknyílás megmaradt részlete (*10. kép 8., 12. kép 8.*). Ez azonban bizonyára csak az épület erre a részére korlátozódott, másutt egyértelműen meg lehetett állapítani az elbontott osztófalak felső lezárását. Nagyon valószínű, hogy ezt eltakarta a palotatömb – az ásatások során feltárt lezuhant faltömbökkel is igazolható – egykori, pártázatos lezárású, a jelenlegi falkoronánál jóval magasra emelkedő külső mellvéd fala. Ebben még egy (ajtó)nyílást lehetett azonosítani a kápolna melletti lakóter boltozata felett, s ez talán az egykori padlás külső megközelítését tette lehetővé, esetleg szénafelhúzóként szolgált (*11. kép 3.*).

A gyulai vár (13–15. kép)

A Kőrösök mocsarai által övezett szigeten, a terepviszonyokból adódóan nyújtott trapéz alaprajzú vár épületszárnyai – melyekben a dolgozatunkban áttekintett emlékek közül a legtöbb eredeti részletét megőrző lakóter található – az eddigi kutatások eredményei alapján több, egymástól jól elkülöníthető periódusban épültek ki. Luxemburgi Zsigmond bárója, Maróti János – várnagyai kapcsán először 1405-ben említett – erősségének építése számos tervváltoztatásnak, átalakításnak köszönhetően valószínűleg csak az 1420-as években fejeződött be. Ezt követően 1445-ig fia, László végeztetett itt átépítéseket és bővítéseket, majd nagy valószínűséggel Frangepán Beatrixhoz köthetők az utolsó középkori építési munkálatok. Míg Corvin János özvegye 1507 és 1510 között biztosan a

várban élt, a Marótiak 1476-ig tartó birtoklásának idején az csak a család rezidenciái egyikének számított.²⁸

A várépület több szakaszban végzett, jelentős kiterjedésű régészeti kutatása nagyrészt tisztázta annak építéstörténetét és középkori térrendszerének jelentős része is felderítésre került. Egyes épületrészei kőalapozáson, az adott építési korszakra jellemző méretű téglákból és alapvetően kőkeretes nyílásokkal épültek, mely utóbbiak formája nagyrészt jól meghatározható volt. Az ismert földszinti és emeleti tereket szinte kivétel nélkül dongaboltozatokkal fedték, melyek döntő többsége eredeti formájában maradt fenn.

A markáns kaputoronnyal egyidős vastag külső várfalak emelését követően – az építkezések második fázisában – a nyugati sarokban kialakított négyzetes épület és annak talán csak részben elkészült északi bővítése eredeti szint- és térelrendezését a későbbi bontások miatt nem ismerjük. Ugyanakkor az utóbbi átalakításával és kiegészítésével létrejött északnyugati szárny úgy a földszinten, mint az emeleten négy helyiségre tagolódó déli része ma is áll, s itt alapvetően csak újkori módosítások voltak igazolhatóak (**13. kép** 9–12., **14. kép** 9–12., **15. kép** 9–12.).

Itt az alsó, egymással összeköttetésben nem levő terek az udvarra nyíltak, s az ajtó mellett – egy kivételtől eltekintve – egy-egy ablakkal is rendelkeztek. A két szélső helyiség (**13. kép** 9., 12., **15. kép** 9., 12.) az udvari falban kialakított sarokkandallóval fűthető is volt, s ez nem zárható ki az északról második tér esetében sem, melynek eredeti fűdémkiképzése – szabályt erősítő kivételként – nem volt tisztázható (**13. kép** 11., **15. kép** 11.). Az ablakot és fűtőberendezést nélkülöző negyedik tér (**13. kép** 10., **15. kép** 10.) egykori hasznosítására vonatkozó adatot ugyanakkor nem ismerünk.

Az emeleti helyiségek közül a délre eső szobában (**14. kép** 9., **15. kép** 9.) a szomszédos térbe nyíló ajtók, az udvarra néző ablak és a földszintiekkel egyező megoldású kandalló részletei mellett a külső falban kialakított, egykor erkélyes megoldású árnyékszék boltozott fülkéje is ránk maradt. Az utóbbi magasabb járószintje abból adódott, hogy az még az első építési fázisban készült, s egy meg nem valósult, fafödémrel tervezett épületszárnyba szánták. Egy, az ebből a térből az udvar felé nyíló ajtó ebben az építési periódusban nem volt igazolható, egy ilyen nyílás ugyanakkor a következő, tőle északra fekvő helyiségben (**14. kép** 10., **15. kép** 10.) biztosíthatta a bejutást a konzolokra támaszkodó, az udvari homlokzat előtt egykor végigfutó faszerkezetű folyosóról.²⁹ Itt nem alakítottak ki fűtőberendezést, eltérően a további két szobától, melyek közül a déliben (**14. kép** 11., **15. kép** 11.) a kandalló mellett csupán egy ablak törte át az udvari falat. Az északi térben ezeken kívül még egy ajtó is vezetett az udvari folyosóra (**14. kép** 12., **15. kép** 12.).

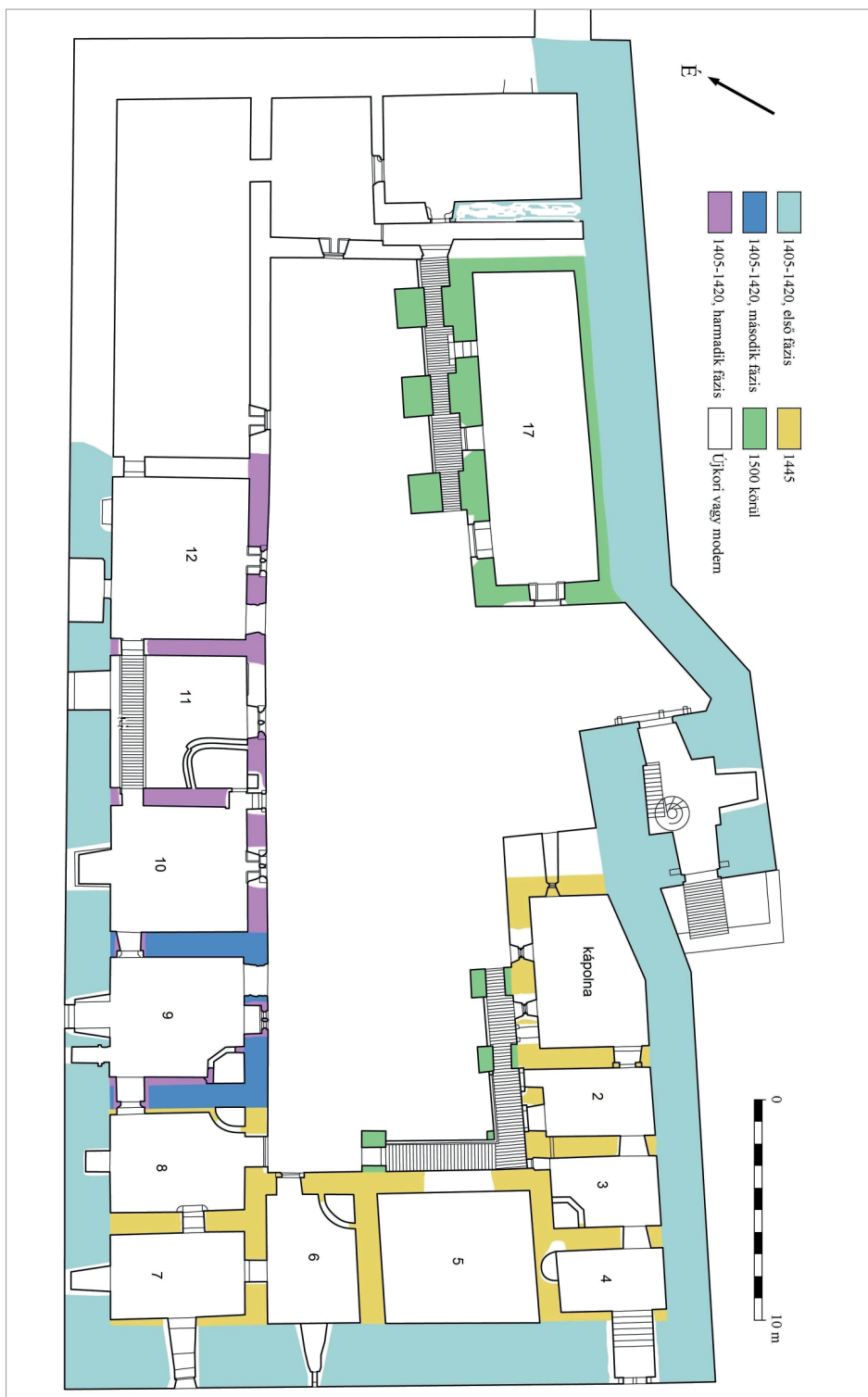
Mindkét utóbbi helyiség külső falában egy-egy eltérő méretű, egykor ajtóval áttört belső fallal lezárt – tehát önálló térként is értelmezhető –, nagyméretű konzolok tartotta falazott zárterkélyt találunk, melyek aszimmetrikus elhelyezése azzal magyarázható, hogy az említett árnyékszékhez hasonlóan ugyancsak az első építési fázisban alakították ki őket egy már ismeretlen térrendszer számára (**14. kép**). Az azonban már nem volt

²⁸ A várra lásd: FELD 2000a; FELD 2005; továbbá legutóbb: FELD 2017.

²⁹ A 15. képen látható ablak a vár első helyreállítása során tévesen került kialakításra.

13. kép: A gyulai vár földszinti alaprajzi felmérése az építési periódusok feltüntetésével és a helyiségsszámozással (Feld 2000, 5. kép nyomán)

14. kép: A gyulai vár emeleti alaprajzi felmérése az építési periódusok feltérképezésével és a helyiségsszámozással (Feld 2000, 6. kép nyomán)

15. kép: A gyulai vár északnyugati szárnya hosszszelvénye az udvari fal belső nézetével. Felmérés az építési periódusok feltüntetésével és a helyiségmozással (Feld 2000, 11. kép nyomán)

egyértelműen igazolható, hogy e négy szoba osztófalainak ajtónyílásai közül mely(ek) köthető(k) azok építésének idejéhez. Ezért az egykori térkapcsolatokat itt már nem lehet pontosan rekonstruálni, de az ismert részletek alapján aligha határozható meg egy, az előterek-lakóterek viszonyára vonatkozó egyértelmű rendszer – három tér mindenesetre fűthető volt. Az viszont nagyon valószínű, hogy az épületszárny további, már csak a földszinti alapfalak alapján feltételezhető egy vagy két északi tere – hasonlóan a vele egy időben kiépült északkeleti épületrész ugyancsak elpusztult helyisége(i)hez – nagyrészt hasonló építészeti elemekkel rendelkezett.

A Maróti László által az Apostolfejedelmek tiszteletére alapított és 1445-ben felszentelt várkápolna³⁰ a vár délkeleti részén volt azonosítható (**13–14. kép**). A kutatások során kiderült, hogy a kaputorony mellett, kissé szabálytalan alaprajzon emelkedő, egyszerű nyílásokkal és ugyancsak csupán dongaboltozattal épített, két szintet magába foglaló építmény egy ekkor emelt, nagyjából U-alaprajzú déli épületegyüttes részét alkotta. Ennek építése kapcsán – bizonyára az udvar egységes megjelenésének kialakítása érdekében – elbontották a nyugati sarokban állt korai épületet. A helyére került L-alakú épületrész az udvarra nyíló ajtó mellett csak egy-egy keskeny ablakkal megvilágított, önállóan működő két külső földszinti terének (**13. kép** 6., 8., **15. kép** 8.) pontosabb funkcionális értékeléséhez nem rendelkezünk adatokkal. Ez vonatkozik a felettük kialakított hasonló emeleti szobákra is – közülük az északi közvetlen kapcsolatban állt az előzőekben említett, árnyékszékkal rendelkező helyiséggel –, melyekben azonban már egy-egy kandallót is építettek (**14. kép** 6., 8., **15. kép** 8.). Az általuk közrefogott saroktér esetében sem ajtó- vagy ablaknyílásokról, sem földszinti födémről nincs tudomásunk (**13. kép** 7., **14. kép** 7., **15. kép** 7.), s így nem kizárt, hogy tömlöcként szolgált, melyet az emeleti boltozaton található nyílásból lehetett elérni.³¹ Nem ismert, miért nem tagolták két szintre az új épületegyüttes középső terét (**13. kép** 5., **14. kép** 5.), ugyanis ismereteink szerint a déli külső falban található, a vár építése során használt „szervizkapu” ekkor már el volt falazva.

A kápolnához délről csatlakozó keskeny épületszárny ugyanakkor már jobban értelmezhető. A földszint három, részben egymáshoz kapcsolódó, külön ablak nélküli kis helyisége (**13. kép** 2–4.) aligha tölthetett be lakófunkciót, felette az emeleten ugyanakkor egy, már egyértelműen háromsejtes lakóegységként meghatározható térsor helyezkedett el. Ennek bejárata a kápolna mellett, az ekkor már az udvar ezen az oldalán is végigvezetett faszerkezetű folyosóról nyílt. Az udvar felől ablakkal is megvilágított első helyisége (**14. kép** 2.) északi falában kialakított ajtó bizonyára a kápolna karzatára szolgált, bár egy ilyen építményt a kutatás közvetlenül nem tudott igazolni. A középső, általunk korábban a népi építészetben alkalmazott terminológiával pitvarnak nevezett³² tere keskeny, nyugatra néző ablakkal és sarokkandallóval rendelkezett (**14. kép** 3.), mely utóbbiból fűthették a harmadik, már egyértelműen lakótérként értékelhető helyiségben (**14. kép** 4.) feltételezhető cserépkályhát. Ez utóbbi szoba megvilágítása csak dél felől képzelhető el,

³⁰ DL 13855; VERESS 1938. 14.

³¹ Egy várbeli tömlőc létre utaló közvetett adatok: VERESS 1938. 56, 123–124.

³² FELD 2000a. 274.

bár az itt fennmaradt késő gótikus ablakkeretezés már egy további, 16. század eleji építkezéshez köthető, amikor e tér egy faburkolatot kaphatott.³³

Ekkor készülhetett el a kaputoronytól északra eső, addig beépítetlen területen egy új, nagyrészt önállóan megjelenő épületszárny is, amely mindkét szintjén (13. kép 17., 14. kép 17.) egy nagyobb, nyújtott téglalap alaprajzú termet foglalt magába. Nyílásrendszerének elemei – ajtónyílásai, nagyobb emeleti és kisebb földszint ablakai – egyértelműen meghatározhatók voltak. Emeletének megközelítése és az ott állt kályha fűtése az ugyanakkor az udvaron körben kiépített, vaskos falazott pillérek hordozta új folyosóról történt. Ennek eredeti feljáróját – s ez vonatkozik a faszerkezetű elődjére is – az udvar egészét érintő feltárás ellenére sem sikerült meghatározni.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a várról – eltérően az eddig általunk tárgyalt rezidenciáktól – inventáriumok is ismertek a középkor végéről. Az 1520-ban, 1522-ben, majd 1528-ban felvett, az utóbbi kivételével igen rövid leltárak³⁴ azonban elsősorban az itt őrzött katonai és gazdasági felszerelést vagy épp az élelmiszert vették számba, s nem tértek ki részletesebben az uradalmi tisztségviselők vagy – az ekkor itt már ugyan ritkán megforduló – várúr, Brandenburgi György – Corvin János özvegyének második férje – lakásaként szolgáló terekre. Az utóbbi szobája és ezüsttárgyainak őrzési helye – mindkettő *domus* megnevezéssel – csupán rövid említésre került 1520-ban. Ugyanakkor kellő támpontok hiányában az 1528-ban felsorolt számos boltozatos tárház, a fegyverek tárolására használt *stuba*, a többi más helyiség megjelölésére is alkalmazott *domus*, konyha vagy épp *balnea stuba* sem azonosíthatók ma is meglévő helyiségekkel, erre vonatkozó adatokat sajnos nem szolgáltatottak a földszinti terekben folytatott régészeti kutatások. Ennek ellenére aligha vonható kétségbe, hogy a kápolna felszereléséről, a várban őrzött fegyverzetéről, a – talán csak a külsővárban keresendő – bognár- vagy kovácsműhely szerszámairól az itt olvasható lista különösen nagy művelődéstörténeti jelentőséggel bír.

Összefoglalás

Bár a középkori magyarországi rezidenciák térszervezését tekintve az előzőekben tárgyalt épületek ismert vagy feltételezett lakóterei korántsem tekinthetők reprezentatív mintának – Esztergomot kivéve ugyan többségükben a 14/15. század tágabb értelemben vett fordulóján nyerték el első formájukat, de közvetlenül aligha vethetők össze egymással a király és a főurak ugyan hasonló funkciót betöltő épületei – áttekintésünk eredményeképpen mégis lehetőségünk nyílik néhány, részben kutatás-módszertani következtetés levonására.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az eddig elvégzett rekonstrukciós kísérletek szerzői – de ez vonatkozik az ozorai és a gyulai várról eddig általunk közzétett dolgozatokra is – alig használják az egyes terek megnevezésére a korabeli okleveles forrásokból ismert fogalmakat. Ez nem csupán azzal magyarázható, hogy csak kevés építmény esetében rendelkezünk ilyen adatokkal, s ott az eddigi régészeti kutatások korlátai vagy az

³³ Lásd erre részletesen: FELD 2017.

³⁴ VERESS 1938. 76–77, 81, 131–135; továbbá BLAZOVICH-GALÁNTAI 2007.

emlékek nagyfokú pusztulása miatt – ezekre jó példa Bene és Somló vára³⁵ – még vagy már nem ismerjük a lakóhelyiségeket, vagy azok azonosítható részleteit. Úgy tűnik, mai ismereteink szerint ezek a megnevezések – leszámítva talán a *palatiumot* – túl általánosak s egyúttal számos, egymástól közelebből már el nem különíthető jelentéssel bírtak ahhoz, hogy alkalmasak legyenek az egykori funkciók pontosabb jelölésére. Ugyanakkor nem kizárt, hogy a fennmaradt osztálylevelek összehasonlító elemzése e téren még eredményeket hozhat – bár ennek során aligha hagyható figyelmen kívül az ismert építészeti részletek tanúsága.

Az eddigi vizsgálatok így alapvetően általános vagy a nemzetközi szakirodalomból átvett fogalmakat használtak – lakótérrel, hálósobával, vagy előszobával, fogadóteremmel, ebédlőteremmel találkozhatunk az előzőekben idézett egyes tanulmányokban – mintegy közismertnek tekintve azok jelentését, s általában nem részletezve azt, hogy milyen ismérvei vannak/lehetnek az ilyen megnevezésekkel illetett tereknek. A legtöbb esetben azonban nem világos, hogy milyen különbség tételezhető fel az előszoba és a fogadótér között – vagy miben tér el egymástól egy ebédlő és egy (nappali) lakószoba. Ritkán esett szó – talán itt is a nagytermet leszámítva – az egyes helyiségek lehetséges közös, illetve magánhasználatáról, az összekötő vagy közlekedő terekről.

Ebből is adódik, hogy kézenfekvőnek tűnt az egykori térrendszer kutatása során a párhuzamok hangsúlyos felhasználása, hiszen az egyes részletek figyelembevétele nélkül viszonylag könnyű általános jellegű, vélt vagy valós típusok, így kettős/hármas téregységek, illetve ezek bővített változatai rávetítése egy adott alaprajzra. Ennek megalapozottsága azonban nem nagyobb, mint egy teljesen elpusztult emelet egykori formája felidézése a földszinti alaprajz felvetítése. Az analógiák meghatározó szerepéből ugyanakkor könnyen következik egy fejlettebb/gazdagabb vagy a valóságban később elterjedt építészeti megoldás kellőképp meg nem alapozott feltételezése egy adott korszakban és/vagy területen, jelen esetben a középkori Magyar Királyságban. Ezért nagyfokú visszafogottság ajánlott a hipotézisek megfogalmazása során, s igen hasznos lehet alternatív lehetőségek, rekonstrukciós változatok megfogalmazása.

Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy módszertani szempontból helytelen lenne feltételezni akár az Árpád-kori kétegyeséges lakótereket, akár a háromosztatú lakóegységeket az Anjou-kori királyi épületekben. Ezek pontosabb megjelenési formáját azonban (még) aligha ismerjük, de bizonyára nem csupán egyetlen megoldás létezett. Csesznek, Ozora és Gyula főúri épületei ugyanakkor arra utalhatnak, hogy a 15. század elején még korántsem tekinthető általánosnak a három különböző funkciót betöltő térből álló „lakosztály”. Nem kizárt, hogy ekkor még inkább csak két egymáshoz kapcsolódó helyiség alkotta a szorosan vett lakás alapegységét. Ugyanakkor a Marótiak utóbb említett várának délkeleti szárnyában már meghatározható volt egy, az 1440-es évek-ből származó, egyetlen tengelyre felfűzött hármas térsor, amely akár a 16. században széles körben elterjedt – a kandallós előtérből, az onnan fűtött lakószobából, illetve az árnyékszékkel ellátott hálótérből álló³⁶ – helyiség-együttes korai megjelenési formájá-

³⁵ SZABÓ 1990; FÜLÖP-HORVÁTH 2011.

³⁶ A 16. századi lakóterekre lásd: FELD 2000b.

nak is tekinthető, természetesen itt még az adott, a kápolnát is magába foglaló épület-szárnnyba integrálva.

A dolgozatunkban sorra vett épületek formai sokszínűsége – mint arra már utaltunk, belsőudvaros elrendezésük ellenére még a diósgyőri vár és a visegrádi északkeleti palota sem sorolható azonos építészeti típusba, s ez vonatkozik Ozora és Gyula várára is – nem tesz lehetővé a térszervezésre vonatkozó további általános megállapításokat. Érdeemes azonban az egyes terek/térformák esetében számba venni az eddigi kutatások néhány fontosabb eredményét, illetve az azokkal kapcsolatosan felmerülő kérdéseket.

Úgy a királyi, mint a főúri rezidenciák esetében a földszinten számos esetben csak általános értelemben vett kiszolgáló terekről beszélhetünk, mivel azok fennmaradt részletei nem teszik pontosabban meghatározhatóvá egykori funkciójukat, s így nem dönthető el, hogy csak tároló-helyiségként, vagy esetleg műhelyként, netalán konyhaként szolgáltak-e. Az utóbbi szerep az általunk vizsgált emlékeket tekintve így csupán Ozorán és Visegrádon volt valószínűsíthető. Abban az esetben viszont, hogy ha fűthető és ablakkal megvilágított, sőt – bár erre csak Ozorán ismerünk példát – árnyékszékkel ellátott terek azonosíthatók, feltétlenül indokolt a tágan értelmezett személyzeti lakásként való értelmezésük.³⁷ Kérdéses ugyanakkor, hogy ezek minden esetben egyetlen, az udvarról/előtérből megközelíthető önálló térként szolgáltak-e, ugyanis az utóbb említett rezidencia esetében több helyiség egymáshoz kapcsolódása sem zárható ki. Az eddigi kutatások alapján e szempontból kivételnek számít a diósgyőri vár, ahol nem volt igazolható e térsor egykor lakható volta.

Korántsem világos továbbá még az alsó szinten található nagyobb méretű termek – tehát az emeleti nagytermek földszinti megfelelői – funkciója. Míg a visegrádi palota nyugati szárnya esetében aligha zárható ki egy, közelebről ugyan nehezen körvonalazható hivatali szerepkör, Ozora és Gyula – a várak térrendszerében ugyan korántsem azonos elhelyezkedésű – hasonló helyiségei egykori használatának mikéntje még ismeretlen, s esetleg csak párhuzamok felkutatása révén lesz felderíthető. Az viszont kétségtelen, hogy a cseszneki vár keleti traktusának alsó helyisége – hasonlóan a diósgyőri vár nyugati szárnyának egy vagy több nagy teréhez – legfeljebb csak tárolótérnek volt alkalmas.

Maguknak az emeleti nagytermeknek a részletesebb tárgyalására itt nem vállalkozhatunk, hiszen azok elhelyezkedése – a lakóterekhez szervesen illeszkedve vagy önálló épületszárnnyban – száma, mérete és ismert vagy feltételezett építészeti kialakítása – melyek közül itt csak a kapcsolódó erkélyépítményeket említjük meg – s ezekből következően feltételezhető pontosabb szerepe csak az áttekintett emlékek vonatkozásában is olyan változatos képet mutat, mely egy önálló, szélesebb kitekintésű elemzést kíván meg.³⁸ De itt kell utalnunk arra, hogy zárterkélyek más helyiségek esetében is előfordulhattak, bár a Gyulán vagy Csesznen töredékesen ránk maradt építmények értékelése még korántsem egyértelmű.

A szűkebben vett lakóterek kérdését tekintve általánosnak tekinthető a hálósobák azonosítása a velük kapcsolatba hozható árnyékszéképítmények alapján. Mint láttuk, úgy

³⁷ Buzás 2010. 134–136.

³⁸ A nagytermek kérdésköréhez újabban lásd: Nagy 2019. 229–231.

Esztergom, mint Diósgyőr, de Csesznek és Ozora esetében is ennek alapján került sor eddig számos ilyen tér – sőt ezután ebből kiindulva számos téregység – meghatározására, miközben ez a feltételezés még korántsem tekinthető bizonyítottnak. Főleg az említett két királyi épület esetében valószínűsíthető, hogy egy elő- vagy (egy általánosabb értelemben vett) lakoszoba is rendelkezhetett ilyen berendezéssel, nem is szólva arról, hogy akár hordozható árnyékszékkel is számolhatunk az egyes rezidenciák hálótereiben.³⁹

Emellett az sem állítható, hogy az árnyékszékkel rendelkező emeleti terek nem voltak fűthetők, bár épp a fűtés az, amelyről az épületek nagyobb fokú pusztulása miatt különösen keveset tudunk. Kérdés, hogy a gyulai vár északnyugati szárnyának árnyékszékfülkét és kandallót is megőrző tere mennyire magyarázható azzal, hogy ezek az elemek különböző építési fázisokból származnak. Általánosnak tűnik, hogy fűtőberendezések – azaz a kandallók és a kályhákat kiszolgáló füstelvezető-rendszerek – a belső, azaz udvari falakban kerültek kialakításra, míg a szabályt erősítő kivételnek számít a visegrádi palotaépület. Diósgyőr, Ozora és Csesznek esetében így ezek hiányában ismeretlen – főként emeleti – tereik egykori fűtött vagy fűtetlen volta. A gyulai vár északnyugati szárnyának ránk maradt térsora ugyanakkor jó példaként szolgál arra, hogy akár a lakóhelyiségek többsége is rendelkezhetett kandallóval, s így ennek hiányából logikusan következtethetünk közlekedő- vagy előtér-funkcióra. Itt amellett az is megfigyelhető, hogy a földszinti és emeleti fűtőberendezések közvetlenül egymás felett helyezkedtek el. Egy épület elpusztult felső részének elméleti rekonstrukciója során tehát mindenképp elfogadható az alsó szint fűtésrendszerének figyelembevétele.

Végül csupán említeni kívánjuk, hogy az áttekintésünk alapján még korántsem tűnnek tisztázottnak a várak/paloták kápolnáinak lehetséges térkapcsolatai, ahogy a kifejezett magánkápolnák/oratóriumok kérdése is további vizsgálatokat igényel. Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy itt is rendkívül sokféle megoldással kell számolnunk, így aligha határozhatók meg általánosabb vagy típusmegoldások. Ugyanakkor a belsőudvaros térelrendezés esetében széles körben kedveltnek tekinthető az emeleti szinten körbefutó udvari folyosók alkalmazása,⁴⁰ melynek részletei – a lépcsőfeljárók s egyáltalában a rezidenciák közlekedési rendszere – azonban még kevésbé ismertek. Mindez végül természetesen vonatkozik a térszervezése egészére is – dolgozatunkban az ezzel kapcsolatos eddigi megállapítások áttekintésével, újabb megfigyelések közzétételével és a nyitott kérdések felvetésével ehhez a további kutatómunkához kívántunk hozzájárulni.

³⁹ Lásd erre Visegrád előzőekben tárgyalt esetét, ahol az emeleti terekhez közvetlenül nem kapcsolódott épített árnyékszék, miközben az épület egy árnyékszékteronnyal rendelkezett: Buzás 2010.

⁴⁰ Lásd erre újabban: NAGY 2019. 232–235.

Felhasznált irodalom

- BLAZOVICH–GALÁNTAI 2007 ▪ BLAZOVICH LÁSZLÓ–GALÁNTAI ERZSÉBET: *A gyulai vár 1528. július 17-én készült leltára*. In: *Város és uradalom. Tanulmányok és források Gyula XV–XVI. századi történetéből*. Gyula, 2007. 16–29.
- BUZÁS 1990 ▪ BUZÁS GERGELY: *Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota*. Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 2. Pest megye 1. Budapest, 1990.
- BUZÁS 2004a ▪ BUZÁS GERGELY: *Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei*. In: Buzás Gergely–Tolnai Gergely (szerk.) *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom, 2004. 7–44.
- BUZÁS 2004b ▪ BUZÁS GERGELY: *Királyi lakosztályok a visegrádi palotában*. In: Kovács Gyöngyi (szerk.) „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 2004. 99–115.
- BUZÁS 2010 ▪ BUZÁS GERGELY: *A visegrádi királyi palota funkcionális rekonstrukciója*. In: Buzás Gergely – Orosz Krisztina (szerk.) *A visegrádi királyi palota*. Budapest, 2010. 123–165.
- BUZÁS 2012 ▪ BUZÁS GERGELY: *Az esztergomi vár lakótornya*. In: *Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Esztergom–Budapest, 2010/2012. 152–167.
- BUZÁS 2013 ▪ BUZÁS GERGELY: *The Functional Reconstruction of the Visegrád Royal Palace*. In: Buzás Gergely–Laszlovszky József (szerk.) *The Medieval Royal Palace at Visegrád*. Budapest, 2013. 142–195.
- BUZÁS–OROSZ 2010 ▪ BUZÁS GERGELY–OROSZ KRISZTINA (szerk.), *A visegrádi királyi palota*. Budapest, 2010.
- BUZÁS–LASZLOVSZKY 2013 ▪ BUZÁS GERGELY–LASZLOVSZKY JÓZSEF (szerk.), *The Medieval Royal Palace at Visegrád*. (Budapest, 2013).
- BUZÁS–TÓTH 2016 ▪ BUZÁS GERGELY–TÓTH ENDRE: *Magyar építészet a rómaiaktól Buda elfoglalásáig*. Budapest, 2016.
- CZEGLÉDY 1988 ▪ CZEGLÉDY ILONA: *A diósgyőri vár*. Budapest, 1988.
- DL – Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai gyűjtemény
- FELD 1999 ▪ FELD ISTVÁN: *Kutatás-dokumentálás-rekonstrukció*. In: *Műemlékvédelmi Szemle* 1999/1–2. 27–56.
- FELD 2000a ▪ FELD ISTVÁN: *A gyulai vár a középkorban*. In: Kollár Tibor (szerk.) *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szeged, 2000. 257–280.
- FELD 2000b ▪ FELD ISTVÁN: *16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon*. Sárospatak, 2000.
- FELD 2003 ▪ FELD ISTVÁN: *Az ozorai várkastély története*. In: *Műemlékvédelem* XLVII (2003). 1–23.
- FELD 2005 ▪ FELD ISTVÁN: *Az (újra) helyreállított gyulai vár*. In: *Műemlékvédelem* XLIX (2005). 189–196.
- FELD 2013 ▪ FELD ISTVÁN: *A tudományos épületkutatás lehetőségei a magyarországi*

- késő középkori rezidenciák példáján. In: Építés-Építészettudomány 41/3–4 (2013). 205–225.
- FELD 2015 • FELD ISTVÁN: *Királyi várak az Árpád-kori medium regni területén*. In: Benkő Elek–Orosz Kriszta (szerk.) *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Budapest, 2015. 677–704.
- FELD 2017 • FELD ISTVÁN: *Késő középkori faburkolatú szoba a gyulai várban*. In: Benkő Elek–Kovács Gyöngyi–Orosz Krisztina (szerk.) *Mesterségek és műhelyek a középkori és a kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Budapest, 2017. 193–213.
- FELD–KOPPÁNY 1987 • FELD ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR: *Az ozorai vár*. In: Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde (szerk.) *Művészet Zsigmond király udvarában, 1387–1437. I. Tanulmányok*. Budapest, 1987. 332–346.
- FELD–GERELYES 1985 • FELD ISTVÁN–GERELYES IBOLYA: *Késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985. 163–184
- FELD et al. 1988 • FELD ISTVÁN–KISFALUDY JÚLIA–VÖRÖS ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR–GERELYES IBOLYA–MIKLÓS ZSUZSA: *Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról*. In: *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve XIV.* (1988). 261–337.
- FELD et al. 1989 • FELD ISTVÁN–GERELYES IBOLYA–GERE LÁSZLÓ–H. GYÜRKY KATALIN–TAMÁSI JUDIT: *Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989. 177–207.
- FERENCZI 1984 • FERENCZI KÁROLY: *A diósgyőri várrom építészeti restaurálása és műemlékvédelme*. In: *Magyar Műemlékvédelem IX* (1984). 163–253.
- FÜGEDI 1977 • FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977.
- FÜLÖP–HORVÁTH 2011 • FÜLÖP ANDRÁS–HORVÁTH RICHÁRD: *Somló vára. A történeti források és az alsó várban folytatott régészeti kutatások eredményei*. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26 (2010). Veszprém, 2011. 43–60.
- GYÖRFFY 1998 • GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, IV.* Budapest, 1998.
- HORVÁTH 2015 • HORVÁTH ISTVÁN: *Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999*. In: Benkő Elek–Orosz Krisztina (szerk.) *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Budapest, 2015. 193–255.
- KUBINYI 1992 • KUBINYI ANDRÁS: *Palota-terem. Terminológiai kérdések*. In: Juan Cabello (szerk.) *Várak a későközépkorban. Burgen im Spätmittelalter. Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992. 55–64.
- MAROSI 1992 • MAROSI ERNŐ: *A 15. századi vár mint művészettörténeti probléma*. In: Juan Cabello (szerk.), *Várak a későközépkorban. Burgen im Spätmittelalter, Castrum Bene* 2/1990. Budapest, 1992. 40–54.
- OROSZ 2017 • OROSZ KRISZTINA: *A lakáskultúra és a mindennapi élet színterei a késő középkori udvarokban*, doktori disszertáció, kézirat. Budapest, 2017.
- NAGY 2018 • NAGY EMESE: *Az esztergomi királyi palota. Az 1934–1969 között végzett régészeti ásatások eredményei*. Budapest–Esztergom, 2018.

- NAGY 2019 ▪ NAGY SZABOLCS BALÁZS: *Udvarházak és nemesi rezidenciák a 15. századi Magyar Királyságban*, doktori disszertáció, kézirat. Budapest, 2019.
- NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2007 ▪ NOVÁKI GYULA-SÁRKÖZY SEBESTYÉN-FELD ISTVÁN: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest-Miskolc, 2007.
- RÁCZ 2017 ▪ RÁCZ MIKLÓS, *A cseszneki vár építéstörténete. Épületrégészet és számítógépes modellezés*. Budapest, 2017.
- SZABÓ 1990 ▪ SZABÓ J. JÓZSEF: *Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárbán, 1982-1989*. In: Horváth László (szerk.) *Várak a 13. században. Burgen im 13. Jahrhundert*, Castrum Bene 1/1989. Gyöngyös, 1990. 163–172.
- SZEKÉR 2015 ▪ Székér György: A diósgyőri belső vár helyreállítási koncepciójának elméleti rekonstrukciós alapjai. In: Országépítő 2015/1. 8–14.
- SZTÁRAY 1887–1889 ▪ Nagy Gyula (szerk.), *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára, I–II*. Budapest, 1887–1889.
- C. TÓTH 2005 ▪ C. Tóth Norbert: A Szentgyörgyi és Bazini család várainak leírása a Zsigmond-korból. In: Castrum 2005/1, 7–11.
- VERESS 1938 ▪ Veress Endre: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Budapest, 1938.
- VUKOV 2004 ▪ Vukov Konstantin: *A középkori esztergomi palota épületei*. Budapest, 2004.
- ZALA VÁRMEGYE 1890 ▪ Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula (szerk.), *Zala vármegye története. Oklevéltár, II. kötet*. Budapest, 1890.

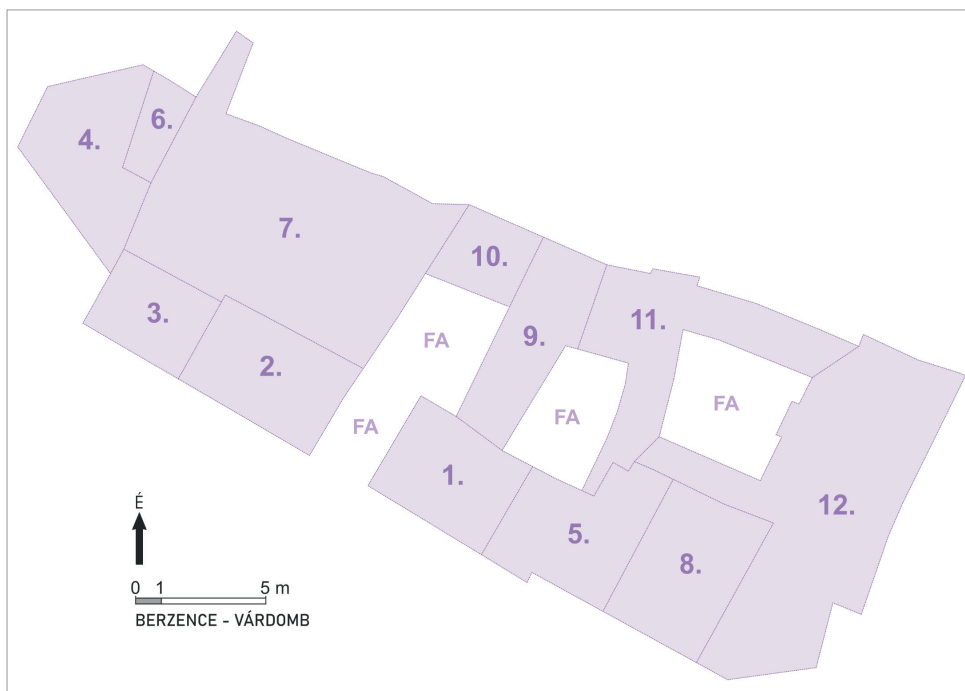
RÖVID BESZÁMOLÓ A BERZENCEI VÁRNÁL 2022-BEN VÉGZETT RÉGÉSZETI FELTÁRÁSRÓL

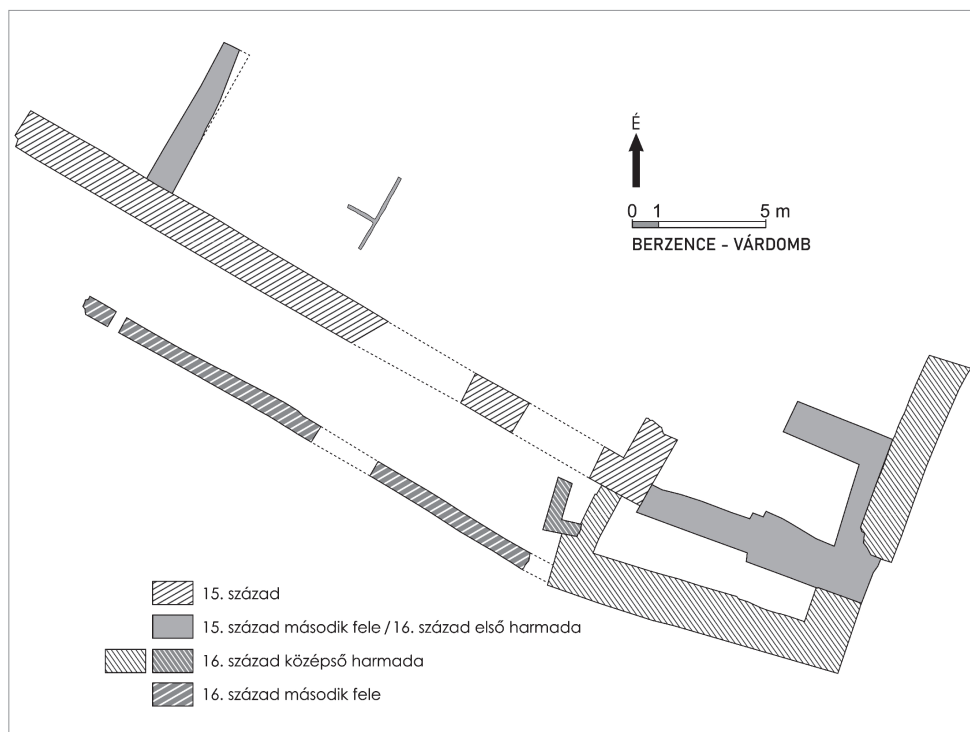
A lelőhely

Berzence település Somogy megye déli részén, a horvát határnál helyezkedik el. Az egykori berzencei vár maradványai a település központjától északra lévő dombon rejtőznek. Az erősség építésének pontos dátumát nem ismerjük, de 1444-ben már állt valamilyen épület, hiszen ekkor Demeter berzencei castellanust említették. A Berzenceiektől a vár előbb Szentersébeti Forster Györgynek, majd 1490-ben özvegyének, Csapi Ilonának, illetve új férjének, Bornemissza Jánosnak a tulajdonába került. 1527-ben Szalay János lett az erősség tulajdonosa.

Az 1532-es hadjárat során az őrség meghódolt, de a vár magyar kézen maradt, a következő évtizedekben jelentősebb létszámú katonaság szolgált itt. 1566-ban, Szigetvár elestének hírére az őrség felgyújtotta és elhagyta a várat. A várat helyreállító törökök Berzencét náhije központtá tették, ahol több száz fős katonaság állomásozott. 1594-ben Zrínyi György elfoglalta a várat, de a török később visszafoglalta azt. Az 1664. évi téli hadjáratban rövid időre ismét magyar kézre került az erősség. A hadjáratban részt vevő

1. kép: A 2021-2022-ben feltárt szelvények helye

2. kép: A vár eddig feltárt falainak periodizált alaprajza

Esterházy Pál *Mars Hungaricus* című művében megjelent alaprajz és leírás a legfontosabb forrásunk az épületegyüttes formájáról.¹ A vár magas dombon épült, amelyet ekkor még minden oldalról víz vett körül. A téglafalakon kívül kerek rondellás palánkfalak álltak. A kiürített, felgyújtott, majd újra török kézre került erősség a későbbiekben már nem kaphatott komoly szerepet, bár Evlia Cselebi a vár újjáépítésének megkezdéséről írt. A falak maradványai az újkorban jórészt elhordásra kerültek, a felszínen nem maradt látható nyomuk, csak a domb nyugati oldalán lévő leszakadásban látszottak ki a falak maradványai.²

2019-ben a berzencei önkormányzattal együtt elhatároztuk, hogy megkezdjük a veszélyeztetett lelőhely feltárását. Első lépésben az önkormányzat a saját költségén talajradaros felmérést végeztetett a dombtetőn. A Stibrányi Máté és kollégái által végzett felmérés eredményeként egy trapéz alakú udvart négy oldalról körbevevő falak rajzolódtak ki, az északnyugati és az északkeleti oldalon helyiségek sorával. A zárt udvartól északra is falakat jelzett a vizsgálat. A feltárást a Nemzeti Kulturális Alap és a berzencei önkormányzat támogatásával, 2021-ben kezdtük meg. Első évben a domb délnyugati oldalán

¹ Kovács Gyöngyi: Oszmán erődítmények a Dél-Dunántúlon. *Gondolatok Szigetvár-Turbék régészeti kutatása előtt. Mediterrán és Balkán Fórum* 9/2 (2015. szeptember 4.) 20–33.

² A vár történetéről és a lelőhely eddigi kutatásáról kissé bővebben: Molnár István: Beszámoló a berzencei várnál 2021-ben végzett feltárásról. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület folyóirata* 25 (2022/1-2) 23-33.

ástunk, ahol teljes hosszában feltártuk a középkori várfalat, egy ezzel párhuzamos török kori falat, és a nagyméretű déli sarokbástya nagyobb részét. A feltáráson nagyon értékes leletanyagot találtunk.³

2022-ben is az NKA pályázatán nyert összegből ástunk, a pályázathoz szükséges önrészt újra a település bocsájtotta rendelkezésünkre. A munkát a múzeum egyéb munkáihoz igazodva, május, június és július hónapokban, három részletben, 24 munkanapon át végeztük.⁴ 2022-ben az előző évben feltárt területtől északra nyitottunk szelvényeket, amelyek jórészt a várudvarra estek (**1. kép**). A feltáráson sikerült pontosítani a vár falainak építési periódusait, valamint a korai időszaktól, a 15. századtól a 18-19. századi végső pusztulásig tartó rétegsorokat tudtunk dokumentálni (**2. kép**). A felső vékony humuszos réteg eltávolítása után 0,5-1,3 méter vastag égett, omladékos réteget találtunk, ami gazdag (bár erősen megégett) leletanyagot tartalmazott. Az égett réteg alatt találtuk meg a legkésőbbi, török kori járószintet, a legkorábbi középkori szintek pedig ez alatt 0,5-1,5 méterrel, tehát a mai felszíntől 2-2,5 méterre voltak. A hatalmas földmunka mellett ez azt is jelenti, hogy az egykori felmenő falakból helyenként 1,5-2,5 méter magas szakaszok is megmaradtak.

A várudvaron nyitott szelvények

A 6. szelvényt eredetileg 2021-ben a terület nyugati szélén, a délnyugati várfaltól északkeletre és a várfalhoz épült későbbi falszakasztól északnyugatra nyitottuk. 2021-ben csak keveset tártunk fel belőle, 2022-ben fejeztük be. Északnyugatra, a leszakadt domboldalnál a 4. szelvény volt, ennek egy ki nem bontott részét most hozzávettük a 6. szelvényhez. Legalul egy apró tégladarabos, téglaporos réteg volt, ami a várfal alapozása tetejénél mélyebben jelentkezett, akár korábbi is lehet annál. Felette összesen 40-50 cm vastagságban 3 réteget különítettünk el, amin egy vékony faszénsávval fedett késő középkori szint volt megfogható. Ezen feküdt egy 15-30 cm-es feltöltési réteg, majd egy újabb égésnyomos, faszenes járószint, ami szintén leégés nyomát őrizi. A rétegek gyér leletanyagában nem volt egyértelműen török jellegű kerámia, azok még középkoriak, a magyar kézen lévő várhoz tartozhattak. A fiatalabb szinten lévő leégés ennek a korszaknak a végét jelezheti.

A délnyugati várfal belső oldalához, a vár feltételezhető nyugati sarkától kb. 7-8 méterre épült egy merőleges helyzetű, 70 cm széles téglafal, amelynek rövid szakasza a feltárt területre esett, a 6. és 7. szelvényt választotta el (**3. kép**). A fal alsó része viszony-

³ A 2021-es feltárásról: Molnár István i. m.; Molnár István: Régészeti feltárás Berzence váránál. *Várak, Kastélyok, Templomok 2021. évkönyv*, 34-37.; a leletanyagról: Aradi Csilla: A Berzencei vár ásatása során előkerült Árpád-kori oszlopfő és a fedlapjára bekarcolt táblajáték értelmezése és párhuzamai. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 08 (2022) 161-168; <http://smmi.hu/hirek/egy-kulonleges-tuzersegi-eszkoz-a-berzencei-varbol.html>; <http://smmi.hu/hirek/torok-kori-jatektabla-arpad-kori-kofaragvanyon.html>; <http://smmi.hu/hirek/aranypenzek-berzencerol.html>.

⁴ A Rippl-Rónai Múzeum munkatársai közül Nyári Zsolt, Papp Zoltán, Stunya Péter, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Molnár István vett részt. Köszönetet mondunk a feltárás minden résztvevőjének, Berzence Nagyközség Önkormányzatának és a Nemzeti Kulturális Alapnak. Ezúttal is megköszönjük azok segítségét, akik önkéntes munkájukkal segítették a feltárást: mindenekelőtt az önkéntesek közül a leghosszabb időt velünk dolgozó Szép Lászlónak, valamint Balogh Zoltánnak, Kalmár Péternek, Végh-Tuboly Juditnak és Biczo Ferencnek.

5. kép: A várudvar feltöltésen kialakított késői szintje a 6. szelvényben. Középen a faltól keletre lévő helyiség bejáratánál lévő téglaréteg

lag jó állapotú, de a teteje már erősen hiányos. Pontos korát nem ismerjük, feltehetően a korábbi leégésnyomos szint idején épülhetett.

A fentebb sorolt rétegeket metszi egy török kori gödör. Ez utóbbi csak félig töltődött fel, amikor tégladarabos réteggel betöltötték, majd erre és az előző rétegekre is ráhordtak egy sárga, 3-25 cm vastag elegyengetési réteget. Az elegyengetés felett kialakult egy már biztosan török kori járószint, amely később vörösre égett, rajta faszénrétegek voltak (**4. kép**). A leégéskor még félig nyitva volt egy, a korábbi rétegeket metsző gödör, amelynek felső része így az égett törmelékes réteggel töltődött fel. A jelentős pusztulással járó leégés után megemelték az udvar járószintjét. Tégladarabos, egy kiborult falszakaszt is tartalmazó, 1-1,2 méter vastag feltöltési réteget alakítottak ki, majd erre egy vékony sárgásbarna elegyengetési réteg került, melyek felett kialakították az új, jelentősen magasabban lévő szintet. A várfal belső oldalához épült merőleges fal is jelentősen megsérült, erősen hiányos. Nem is állították szakszerűen helyre a feltöltési réteg által elfedett részeit, csak a magasabban kialakított szinttel kb. egy magasságtól rakták újra normálisan a falat.⁵ Nem tudjuk, hogy a fal milyen magasban épült vissza.

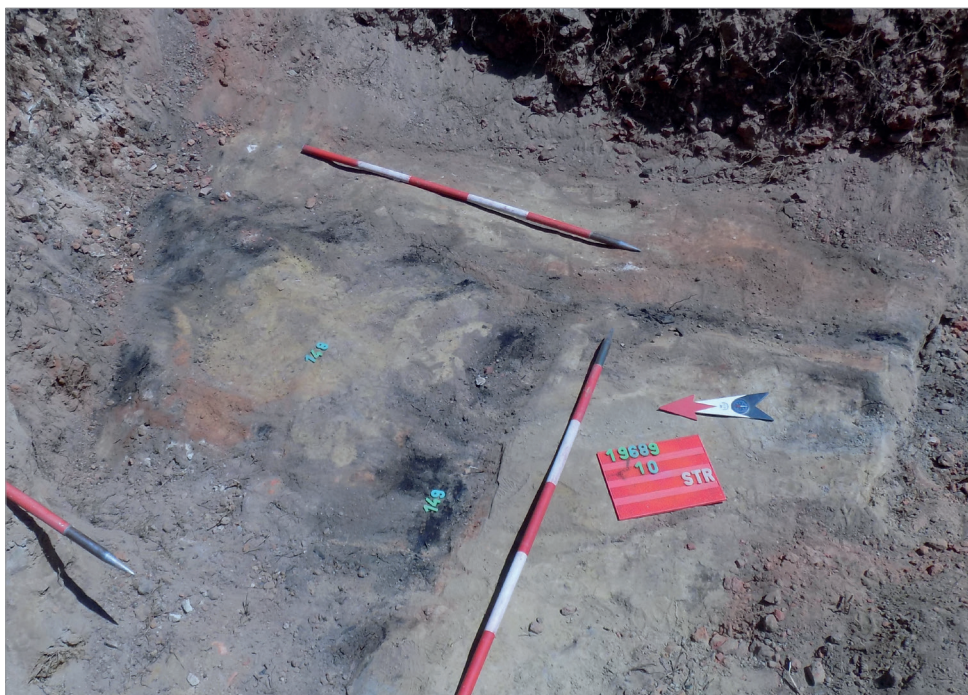
⁵ A fal olyan mértékben megsérült, hogy a mellette lévő feltöltési réteg elbontása után nem is tudtuk mindenhol megőrizni, néhol le kellett bontani, máshol betonkarókkal támasztottuk meg.

Az ekkor kialakított bejáratnál megfogható egy tapasztásréteg, előtte, nyugatra néhány téglá volt lerakva a bejárat előtt (5. kép). Ezen a szinten a vár pusztulásakor elkezdett vastag törmelékréteg feküdt. Ezt is metszi egy kései gödör, ami a pusztulás utáni területrendezés eredménye is lehet.

A 7. szelvény a 6. szelvénytől délkeletre volt, attól a várfal belső oldalához épített fal választotta el. 2021-ben a délnyugati sávjában bontottuk ki a középkori várfalat (6. kép). A most feltárt legalsó barna, tégladarabos réteg mélyebben volt a várfal alapozásának tetejénél, akár korábbi is lehet a falnál. Az ezen lévő, 30-40 cm vastag feltöltődési réteg már biztosan későbbi a várfalnál, hiszen már a vár alapozásának tetejébe való belebontás után töltődött fel. Felette egy járószint volt megfogható, amin egykor egy fa- vagy faszerkezetes épület állt, a legalsó gerendák égett maradványai és a járószintbe benyomódott lenyomatuk kisebb területen megmaradt (7. kép). Az épületet is elpusztító tűz során a szelvény nyugati részén égett, szenült gabonamaradványokkal és famaradványokkal teli réteg elkezdett (8. kép). Ekkor a vár még magyar kézen volt. Egy faszenes, égett rétegre egy vékony sárga réteg került, amivel nagyjából egyenes szintet alakítottak ki. A várfal belső oldalához legkésőbb ekkor, de inkább még a korábbi járószint idején megépítették a téglafalat. A falak mellett egy szárazon lerakott téglapadló néhány tégláját találtuk meg, amelyeket az égett feltöltésre, a fal keleti oldalához raktak. Ezen is égésnyomok voltak (9. kép). A sárga elegyengetésen és a téglákon egy 15-25 cm vastag, barnás színű, paticsos-faszenes réteg feküdt, ami már biztosan török kori, ahogy az ezen kialakult leégett járószint is. Efelett egy vékonyabb sárgásbarna réteg és egy kb.

6. kép: A délnyugati várfal alapozása a 7. szelvényben

7. kép: A várudvaron álló korai faépület maradványai a 7. szelvényben

8. kép: A korai faépület leégésekor keletkezett, szenült gabonával és famaradványokkal teli réteg a 7. szelvényben, távolabb egy későbbi téglapadló maradványa

50 cm vastag erősen téglatörmelékes török kori réteg feküdt. A szelvény északi részén ezeken volt megfogható a késői, pusztulás kori járószint, amely talán a helyiség belsejéhez, egykori lejárt padlójához tartozhat. Ezen egy összeomlott cserépkályha maradványai feküdtek, felette az utolsó leégés vastag törmelék rétege volt (**10. kép**). A szelvény középső és keleti részét mély gödrökkel ásták szét. Volt, amelyik feltöltődött a pusztulás idejére és olyan is, amelyik félig volt feltöltődve a leégéskor. Egy nagy gödör jórészt az omladékos, égett rétegekkel töltődött fel, ez nyitva lehetett a leégéskor vagy a pusztulás után ásták, utóbbira utalhat, hogy a kemény járószintet is metszi. A vastag omladékos rétegen néhány szárazon lerakott téglá feküdt, amit a 18-19. században helyezhettek le. A falak mellett erősen szétásták a pusztulási réteget is, ami a falak újkori kiszedéséhez kapcsolódhat.

A 7. szelvénytől délkeletre, a várudvar déli sávjában a 9. és 10. szelvényt jelöltük ki, de ezeket nem tudtuk teljesen kiásni.

A várudvar délkeleti sarkánál nyitottuk a keskeny 11. szelvényt, amelytől délre egy fa miatt kihagyott terület és a 8, 12. szelvények voltak. Az altalajon fekvő legkorábbi szinten faszenes réteg, egy leégés nyoma feküdt. Felette egy kb. 50 cm vastag szürke, kevert tégladarabos, vörös égett sávokkal tagolt feltöltési réteg, efelett egy 20-25 cm vastag sárgás, sárgásszürke, kissé faszén szemcsés kemény réteg húzódott. Rajta megfigyelhető volt egy égett járószint csekély maradványa, amire szürkés színű réteg került. Utóbbiba téglákat, talán egy faépület alapozását helyezték le, később egy tégladarabos réteg is került rá. A rétegen alakították ki a késői szintet, amin egy leégett épülethez tartozó, elszenesedett famaradványok is voltak. Ezt is az utolsó leégés vastag égett rétege fedte, amiben egy kiborult falszakasz is előkerült.

A déli bástya területe

A 12. szelvényt a vár déli sarkán álló bástya területén jelöltük ki, tőle nyugatra a 2021-ben feltárt 11. és 8. szelvény, keletre és északra feltáratlan terület volt. A szelvényhez hozzávettünk egy keskeny területet az 5. és 8. szelvénytől északra, egy fa miatt feltáratatlan területtől délre. A délnyugati várfal befordulása még jórészt a 2021-es 5. szelvénybe esett, ebben az évben egy kis szakaszon az alapárka volt követhető, maradványai nyugatra, az 5. és 11. szelvény közötti területre borultak.

A bástya helyiségének belsejében a legkorábbi azonosítható jelenség egy gödör, amit metsz a várfal délkeleti sarkához utólag hozzáépített torony alapfala. A torony déli falának nyugati szakaszát 2021-ben, a déli fal maradványát, keleti oldalát, valamint az északi oldal keleti részét 2022-ben bontottuk ki (**11. kép**). Az északi falon egy ablak volt kialakítva.

A szelvény északi részen vékony, kemény réteg volt, amely a várfal külső oldalán 2021-ben megtalált vastag feltöltéshez hasonló. A feltöltésen egy téglaporos réteg feküdt, ami talán a torony után épült bástya építési rétege. A rétegen lévő sárga feltöltődést metsző gödrök időrendje a bástyához és padlósíntjeihez képest nem meghatározható.

A bástya déli falát 2021-ben kezdtük bontani, sajnos az újkorban jórészt kitermeltek, de alapárkának vonala követhető volt. Megtálatuk a fal befordulását, a bástya délke-

11. kép: A déli sarokra épített torony falai a 12. szelvényben

12. kép: A déli torony és bástya falainak maradványai a 12. szelvényben

13. kép: A bástya keleti fala a 12. szelvényben

14. kép: A bástya korai járósíntje, a helyiség északi falán lévő ablakkal

leti sarkát. A keleti fal déli része erősen sérült, kiborult, talán robbantották is. Talán ezzel magyarázható, hogy a keleti oldal északi része nem teljesen folytatódagos vele (**12–13. kép**). A bástya korai járósíntje fedte a korábbi torony falának déli szakaszát, ezt a falat tehát visszabontották a bástya építésekor. A torony keleti fala kiborult, az alapozása is megsérült, amit egy törmelékes réteggel egyengettek, elé a bástya keleti fala épült. A korábbi faltól nyugatra két cölöphely is valamilyen megerősítéshez kapcsolódhat. A torony északi fala a bástya déli oldalán kialakított helyiség északi fala lett, a bástya padlószintjei csak ezen a falon belül jelentkeztek (**14. kép**). A bástya helyiségének korai padlóján a helyiség északnyugati részén egy tűzhelyet alakítottak ki. A korai járósínten van a leégésekor keletkezett réteg, ebben feküdt az északi falon lévő ablak kiborult vasrácsa (**15. kép**). A rácsot is fedi egy sárga feltöltési réteg. A rétegen 2021-ben és 2022-ben is megtaláltuk egy-egy kisebb felületen egy szétbontott téglapadló maradványait, amit szintén egy sárgás réteg fedett (**16. kép**). A helyiség közepén három, nem teljesen vonalban lévő cölöplyuk metszi a korai padlót, pontos korukat nem tudjuk megállapítani, a legkésőbbi padlón nem voltak elkülöníthetőek. A legkésőbbi, kemény, lejárt padlószinten néhol deszkapadló égett maradványa volt megfigyelhető, melyen a pusztuláskor keletkezett vastag égett réteg feküdt (**17. kép**).

A helyiségen kívül, de a bástya területén belül lévő sárga feltöltést metsző gödrök időrendje a bástyához és padlószintjeihez képest nem meghatározható. Egy gödör még

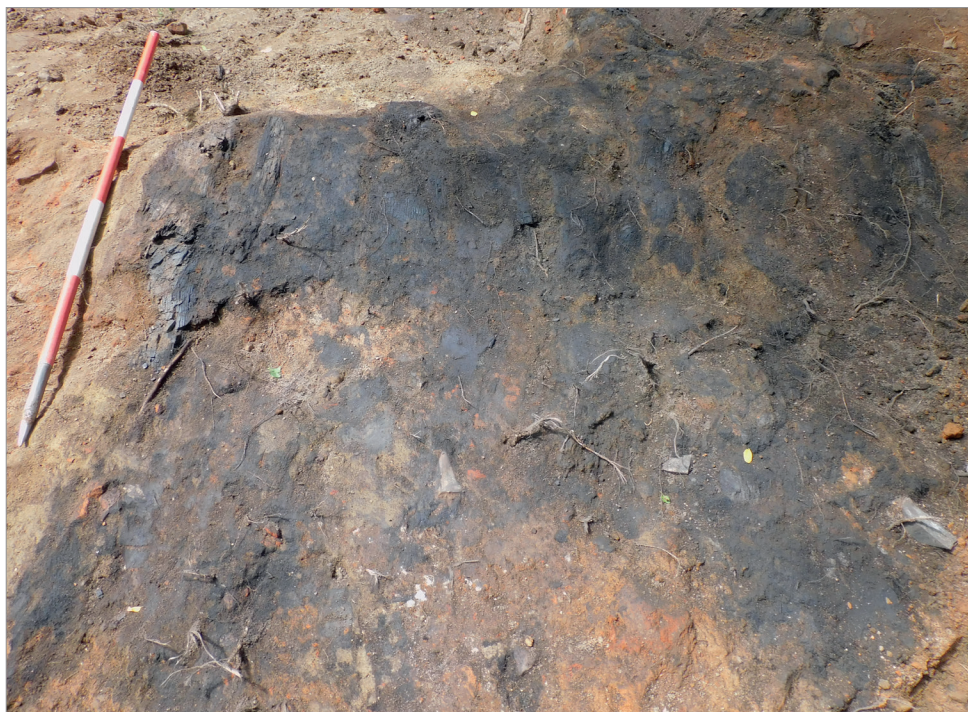
15. kép: Az ablak vasrácsa a korai padlóra borulva (a fotóhoz a letörött részeit alátámasztottuk)

16. kép: A bástya török kori, tégladarabokból készített padlószintje fedí a kborult ablakrácsot

17. kép: A bástya késői deszkapadlójának maradványai

nyitva lehetett a leégéskor, ezt betölti, míg a többit fedi a kései pusztulás rétege. Egy gödör a pusztulás utáni, míg egy másik újkori beásás.

A feltárt jelenségek értelmezése

A lelőhelyen végzett talajradaros felmérés alapján a vár palotaszármái az északnyugati és északkeleti oldalon lehetnek, itt rejtőzhetnek a korai, 15. századi castellum maradványai is. A vár legkorábbi történetére így eddig nem sok információt szerezhettünk. Egyelőre gondot jelent a vár különböző pontjain, a különböző szelvényekben feltárt rétegek, pusztulásnyomok egymásnak való megfeleltetése és főleg a történelmi eseményekkel való összekapcsolása is. A későbbi feltárások még jelentősen módosíthatják jelenlegi elképzeléseinket.

Az általunk feltárt falszakaszok közül a legkorábbi egy, a délnyugati oldalon épített, 130-140 cm vastag téglafal, amelyet 2021-ben (a fák miatt kihagyott 2 rövid szakasz kivételével) nagyjából 27 m hosszan bontottunk ki. A fal alapozása 160 cm mély, 160 cm vastag, a felmenő falak 130-140 cm vastagok voltak (**3., 6. kép**). A várfal keleti végét még 2021-ben megtaláltuk. A derékszögben csatlakozó, kötésben lévő délkeleti várfalnak csak indulása volt követhető a 8. és 12. szelvényben, a 11. szelvényben már nem találtuk nyomát. A jelenség magyarázatát egy következő feltárási évad során tervezett északkeleti irányú bővítés adhatja meg. Talán korai kapura gondolhatunk. Akár a fal, akár az itt később kialakított korai torony építési idejét jelezheti a fal délkeleti végénél a kiborult téglatörmelékes rétegben talált 1489-es évszámú kő (**18. kép**).

A várudvar nyugati sarkában megfigyelt legkorábbi szintek akár a várfalnál is korábbiak lehetnek. Ezek felett 40-50 cm-rel magasabban volt megfogható egy, a falnál már biztosan későbbi, de még a 15. századra vagy a 16. század elejére keltezhető járószint. A vár nyugati részén egy északkelet-délnyugati irányú, 70 cm vastag fal épült merőlegesen a délnyugati várfal belső oldalához (**3-4. kép**). Mivel sem a fal befordulása, sem vele párhuzamos fal nem esett bele szelvényünkbe, a fal eredeti funkcióját nehéz meghatározni. A járószinten egy talpgerendás fa- vagy favázás épület állt (**7. kép**). Az épület legalább kéthelyiséges lehetett, tájolása a várfalra merőleges volt. Déli helyisége a várfalnál állhatott, 3 méter széles lehetett. Keleti oldala kb. 7 méterre volt a várfal belső oldalához épített faltól.

A középkori várfal délkeleti sarkához a 15. század utolsó vagy a 16. század első évtizedeiben egy hosszúkas trapéz alakú tornyot építettek (**11-12. kép**). A torony falai nyugat-keleti irányúak, tehát kissé megtörnek a középkori várfalhoz képest. Az építmény belső alapterülete 7,2×3,2 méteres volt. A fal alapja 130-190 cm széles, a felmenő fal 130 cm széles volt. A téglák mérete: 28×14×6,5 cm. Az északi fal végétől kb. 1 m-re 135-140 cm széles ablakot alakítottak ki (**14. kép**).

A vár külső oldalaira több méter magasan földet hordtak. A 2021-ben feltárt tömegsírt e feltöltési rétegbe ásták, így az egyik elhunynál talált erszénylelet 1530-as záróverete a feltöltés lehető legkésőbbi idejét is megadja.

A vár leégett, ennek nyomát a 6-7. szelvényekben, a délnyugati várfalhoz épített fal mindkét oldalán megtaláltuk. A korai leégés nyomát a várudvar keleti sarkában kijelölt 11. szelvényben közvetlenül az altalajon fogtuk meg, ami itt egy korai tereprendezésre

utalhat. A 7. szelvénybe eső faépület elpusztult. Feltehetően ekkor sérült meg a délkeleti torony is. A vár ekkor még magyar kézen volt.

A pusztulást helyreállítás követte. A várfal belső oldalához épített faltól keletre vastagabb, égett sávokkal tagolt feltöltési réteggel emelték meg a szintet, melyen egy helyiség téglapadlójának kisebb maradványa is megmaradt (**9. kép**). A faltól nyugatra egy vékonyabb feltöltődésen kialakított új szint volt megfigyelhető.

A 16. század középso harmadában a vár keleti sarkára egy nagyobb, szögletes bástya épült, amit a torony részleges pusztulása előzhetett meg. A várfal eredeti végétől 70 cm-re délre egy méternél szélesebb, alapozásában 160 cm széles merőleges téglafal épült. A fal kb. 2,4 méter után megtörik, keletre fordul, azaz a déli végéhez egy vele kötésben lévő, hegyesszöget bezáró nyugat-keleti irányú fal csatlakozik. A fal a külső oldalán nagyjából 12 méter hosszú, az alapozás 1,8 m széles, 2021-ben 3 méter mélyen mertük követni, de ennél is mélyebb volt, amit a domb lejtése is indokolhatott. A fal nagyjából derékszögben északkeletre fordul, a szelvényeinkben 13 méter hosszban volt követhető (**13. kép**). A fal felmenő része nagyjából 150 cm széles, mély alapozása valamivel szélesebb volt. 2021-ben a bástya legkorábbi padlója alatti feltöltésben két 1527-es pénzt találtunk, ami megadja a bástya építésének legkorábbi időpontját is. A torony déli falát visszabontották, a súlyosan megsérült keleti fal elé a bástya falát építették (**12. kép**). A torony északi falát viszont megtartották és a bástya déli részén 8,3×6,5 méteres belterű helyiséget alakítottak ki. A bástya helyiségének korai padlóján, a helyiség északnyugati részén egy tüzelőhely készült. A bástya nyugati fala és a várfal déli oldala közé két egymással és a falakkal is szöget bezáró 60-70 cm vastag téglafal készült, feltehetően egy trapéz alakú aknát építettek.

A vár újra leégett, erre utal a bástya korai, keményre döngölt padlóján lévő égésnyom és faszenes réteg. A falban kialakított ablak rácsa a helyiség korai padlójára borult. Ennek a pusztulásnak a nyomát találhattuk meg a várudvaron is, ahol a korábbi pusztulás utáni feltöltésen kialakított új szinteken is égésnyomai voltak megfigyelhetőek. Mivel az eddig sorolt rétegekben nem volt egyértelműen török kerámia, de ezekre már török kerámiát is tartalmazó rétegek kerültek, ezt a pusztulást talán 1566-ra keltezhetjük, amikor a vár elhagyásakor a magyar őrség felgyújtotta az erősséget.

A várat később helyreállították, nyugaton, a 6. szelvényben egy török gödör is metszi a korábbi szintet, az ezen lévő elegyengetési rétegen új járószint alakult ki. A 7. szelvényben is egy török kori rétegen volt a magasabban lévő szint. Ebben a korszakban nem találtuk helyiségnek egyértelmű nyomát a fal mellett.

A bástyát feltöltötték és kb. 25 centiméterrel magasabban egy szárazon lerakott téglapadlót alakítottak ki, ami csak kisebb felületen maradt meg. A bástya északnyugati sarkához épült aknát már nem használták a török korban, legfeljebb annak a legkorábbi időszakában.

A magyar korszak végén vagy azután, a török birtoklás korábbi szakaszában a külső várfalon kívül, attól kb. 4 méterre egy téglafalat építettek a falon kívüli feltöltésbe. Ez a fal a déli és nyugati bástyák között, a délnyugati várfallal párhuzamosan futott, csak 70 cm széles, sekélyen alapozott. A fal déli részénél lőrészerű lyukat alakítottak ki. A két fal közötti területen számos török kori gödröt ástak.

18. kép: A feltáráson talált évszámós kő

A várudvaron újabb leégés nyomait találtuk meg, amit akár köthetnénk a 15 éves háború időszakához is, amikor a vár gazdát cserélt, de természetesen ebben nem lehetünk biztosak. A vár nyugati részén a török kori leégés után jelentősen, 0,5-1,2 méter magasan megemelték a szintet. A területet (főleg nyugati részét) erősen téglatörmelékes réteggel töltötték fel, amiben jelentős pusztulásra utaló kiborult falszakasz is volt. A délnyugati várfal nyugati szakaszának belső oldalához épült falat gyenge minőségben állították helyre. Ekkor egy helyiség lehetett a fal keleti oldalán, erre utal a helyreállított falon kialakított bejárat és az előtte lerakott téglaréteg. A faltól keletre egy keményre lejáró, padlószerű réteg volt megfogható nagyobb területen a 7. szelvényben, melyen egy összeomlott cserépkályha maradványai is megmaradtak.

A bástyában a 2. padlószint csak két kisebb felületen maradt meg, ezt leszámítva jórészt elbontották. A helyét kissé téglatörmelékes réteggel feltöltötték, ezután egy sárga feltöltés került rá. A legkésőbbi padló alatti rétegben 2021-ben több összeoxidálódott ezüstpénzt találtunk, amelyek közül az egyik III. Ferdinánd pénze volt, ami a későbbi padlószintet a 17. század közepétől keltezi. A padlón deszkaborítás volt, amelynek feltártuk égett maradványait (**17. kép**).

Az udvar nagyobb részét teljesen szétásták török kori gödrökkel, amelyek egy része még nyitva volt a végső pusztuláskor. A késői időszakban egy faépület vagy favázas, paticsfalú épület állhatott a várudvar délkeleti sarkában, melynek égett maradványait a 11. szelvényben találtuk meg.

A legfelső vastag pusztulási rétegeket az 1664-ben történt leégéshez köthetjük. A vár utolsó leégése után – úgy tűnik – nem állították helyre a maradványokat. A bástya késői padlóján is vastag égett, omladékos réteg volt. Az udvaron is megtaláltuk a késői leégés szintjét és a rajta lévő vastag égett réteget. A késői török kori épületekből nagy mennyiségű égett patics, szenült fahasábok és cserépkályhák égett maradványai maradtak meg. Több kései gödör a pusztulás utáni átégett, vörös rétegekkel, égett kerámia- és kályhaszemekkel, szétvert cserépkályhák darabjaival volt feltöltve. Utóbbiak a késői pusztulás utáni eltakarítás eredményei. Ha a várat nem is állították helyre, valamilyen tereprendezést végeztek.

A leletanyag a 2022-es évben is nagyon gazdagnak bizonyult. A viseleti tárgyak közül ezúttal gyűrűket, üvegkarperec darabokat, sarkantyúkat, csizmapatkókat, övcsatokat találtunk. A szerszámok, használati tárgyak közül ollók, lakatok, kapa, sarlók, béklyó, kések, késveretek, 3 lábú vasállvány, pipa, latos mérlegsúly, plombák, rézedények darabjai említhetők. Ebben az évben is nagyszámú pénzérme és rengeteg kerámia-, valamint kályhaszemtöredék került elő. A többszöri leégés miatt jelentős mennyiségű növényi maradvány őrződött meg, a leglátványosabbak a bástyában pohár alakú kályhaszemekben tárolt és ott megégett gabonamagvak. Az itt állomásozó katonaság emlékei a lándzsa- és kopjahegyek, puska zárszerkezetének darabja, számos ágyú- és puskagolyó, kő ágyúgolyó, számszeríjnyílhegyek, zablák, lószerszámdíszek. A tavalyi feltárás egyik nagy meglepetése volt egy gyönyörű Árpád-kori kőfaragvány. Most is találtunk hasonló korú faragványokat, amelyek közül volt, amit lefaragtak és másodlagosan beépítettek. Értékes lelet egy 1489-es évszámú kő, amely valamilyen építkezés idejét jelölheti (**18. kép**).

VESZPRÉM VÁRA

Veszprém vára a Bakony keleti kapujában, egy 40 m magas, három oldalról szirtekkel övezett gerincen helyezkedik el szabálytalan 400x100 méteres alapterületével. A város térszínéből kiemelkedő Várhegyet déli irányból a mai Óváros tér által elfoglalt fennsík, nyugatról a Csatárhegy, míg a többi irányból a Séd-patak mélyen fekvő völgye határolja.

A veszprémi vár műemléki és régészeti kutatása már a 19. század legvégén megkezdődött. A számos régészeti feltárás és megfigyelés közül a legfontosabbakat kiemelve kell először megemlíteni az első szisztematikus ásásokat a II. világháborút követően, amikor H. Gyürky Katalin 1957-ben a Szent Mihály-székesegyháztól északra azonosított középkori Szent György-kápolnában és környezetében, a Hungler József középiskolai tanár által megkezdett ásásokat vette át és fejezte be.¹ 1972-ben a Tűztorony környezetében Éri István és Palágyi Sylvia kora- és késő bronzkori, valamint kora vaskori leleteket gyűjtött, települési objektumokat tárt fel, illetve a középkori várfal kapcsán is értékes megfigyeléseket tettek.² Az 1960-70-es években a Szent Mihály-székesegyház felújítása kapcsán Tóth Sándor művészettörténész a falazatok vizsgálata mellett feltárásokat is végzett a székesegyház környezetében és annak altemplomában. Az 1970-80-as években Kralovánszky Alán előtt kínálkozott a lehetőség, hogy kisebb megfigyelések mellett a Körmeny-házban (Vár utca 39.), a Szent György-kápolna környékén, a Tejfalussy-ház (Vár utca 35.) pincéjében, a Gizella-kápolnában, valamint a Dubniczay-házban (Vár utca 29.) kutathasson.³ Az 1980-as években Cs. Dax Margit a belső várkapu és barbakán területén végzett feltárásokat. 1984-90 között közműalagutat építettek a Vár utca szinte teljes hosszában, amely munkálatokat helyenként megelőző feltárás készíthette elő, de többnyire régészeti megfigyelés mellett zajlott az alagút nyomvonalának ásása, amelyet Kralovánszky Alán és Rainer Pál felügyeltek. 2009-ben Rainer Pál a Biró-Giczey-házban (Vár utca 31.),⁴ 2000 és 2011 között Koppány András a ferences kolostor templomában és az attól délre elhelyezkedő udvarban, 2008-ban Fülöp András és Simon Anna a székesegyház déli és északi oldalán végeztek feltárásokat.⁵ A magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézetének Várostörténeti és Épületkutatási Osztálya⁶ 2021. szeptemberében kezdte meg a veszprémi Várhegyen az Érsekség és az Önkormányzat tulajdonában lévő ingatlanokon

¹ H. GYÜRKY 1963, 341-408.

² ÉRI et al. 1969, 224–225.; ÉRI-PALÁGYI 1973, 115.

³ BALASSA 2000, 67-100.

⁴ KRALOVÁNSZKY 1984, 189-207.

⁵ FÜLÖP-KOPPÁNY 2021, 44-45.

⁶ A feltárást 2021-ben a Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. munkatársaiként végeztük. 2022. január 1-jétől a 776/2021. (XII. 23.) Korm. rendelet 17. §-a értelmében a korábban megkezdett munkát a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaiként folytattuk tovább.

feltárásait, amelyek az Európa Kulturális Fővárosa 2023 programsorozat keretein belül valósulnak meg. A 2022 márciusától megkezdődő bontási és helyreállítási munkák kapcsán jelenleg is régészeti megfigyelés zajlik a 18 épületben és környezetükben.

A régészeti kutatások alapján Veszprém területe az őskortól kezdve lakott volt. A megtelepedés első írásos emléke azonban csak a 9. századra datálható, amikor a település a frankok jelentős központja lehetett. A 870 körül Salzburchban íródott *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerint Adalwin salzburgi érsek 864 karácsonyát Mospruk-ban (Zalaváron) töltötte, hogy innét elutazva 865 januárjában már egy bizonyos *Ortahu* nevű helyen, amelyet Veszprémmel lehetne azonosítani, Szent Mihály tiszteletére szenteljen fel egy templomot.⁷

Veszprém a honfoglalás után fejedelmi kézbe került, majd az ország felett uralkodó Árpád-ház birtokolta tovább. Veszprémben Szent István király püspöki és megyésispáni székhelyet alapított, mellyel Veszprém lett az első püspöki székhely az országban. A veszprémi Szent Mihály-egyházra vonatkozó első történeti adat a pannonthalmi monostor 1002-re keltezett kiváltságlevelének másolatában található, azonban lehet, hogy csak interpoláció formájában.⁸

A Szent György-kápolnáról az első leíró emléket az 1110 körül íródott Szent Imre-legendában találni, amely alapján ez az egyházi építmény adta a teret Imre szüzességi fogadalomtételének.⁹ A korai, kör alaprajzú kápolna építésének pontos korhatározása nem lehetséges, azonban kutatásaink alapján megállapítható, hogy az megelőzi a székesegyház 11. századi felépülését, amely keresztházának fala ráépült a korai rotunda falára.

A 13-14. századra a város nagy része a püspök kezébe került. Az egyház mellett a királyi-, királynéi, királyi hercegi népek és szabadok birtokoltak területeket a várban. A 13. század végére, 1276-ra tehető a település első jelentősebb pusztulása is, amely során Csák Péter megostromolta és felgyújtotta a várat. A destrukciót egy helyreállítási hullám követte, amely egészen a 14. század elejéig eltartott.¹⁰ A 13. században épült fel a mára már teljesen elpusztult középkori püspöki palotától északra elhelyezkedő, kétszintes Gizella-kápolna, valamint ekkor került sor a kör alaprajzú Szent György-kápolna falainak lebontására, majd egy új, oktagonális alaprajzú kápolna megépítésére. Az új Szent György-kápolna épületét hozzáépítették a székesegyház keresztházának északi zárófalához.¹¹

1313-tól ideiglenesen, majd 1392-től egészen 1773-ig a veszprémi püspök töltötte be a veszprémi megyésispán szerepét is. A veszprémi várnagyok pedig a 15. század elejétől a megye alispánjai is voltak. Már Gizella királynétól kezdve Veszprém fontos szerepet játszott a királynék életében. Rainer Pál azonban hangsúlyozza, hogy egy királynénk sem tartózkodott itt huzamosabb ideig. Erre a kettősségre utalhat a Gizella-kápolna és a

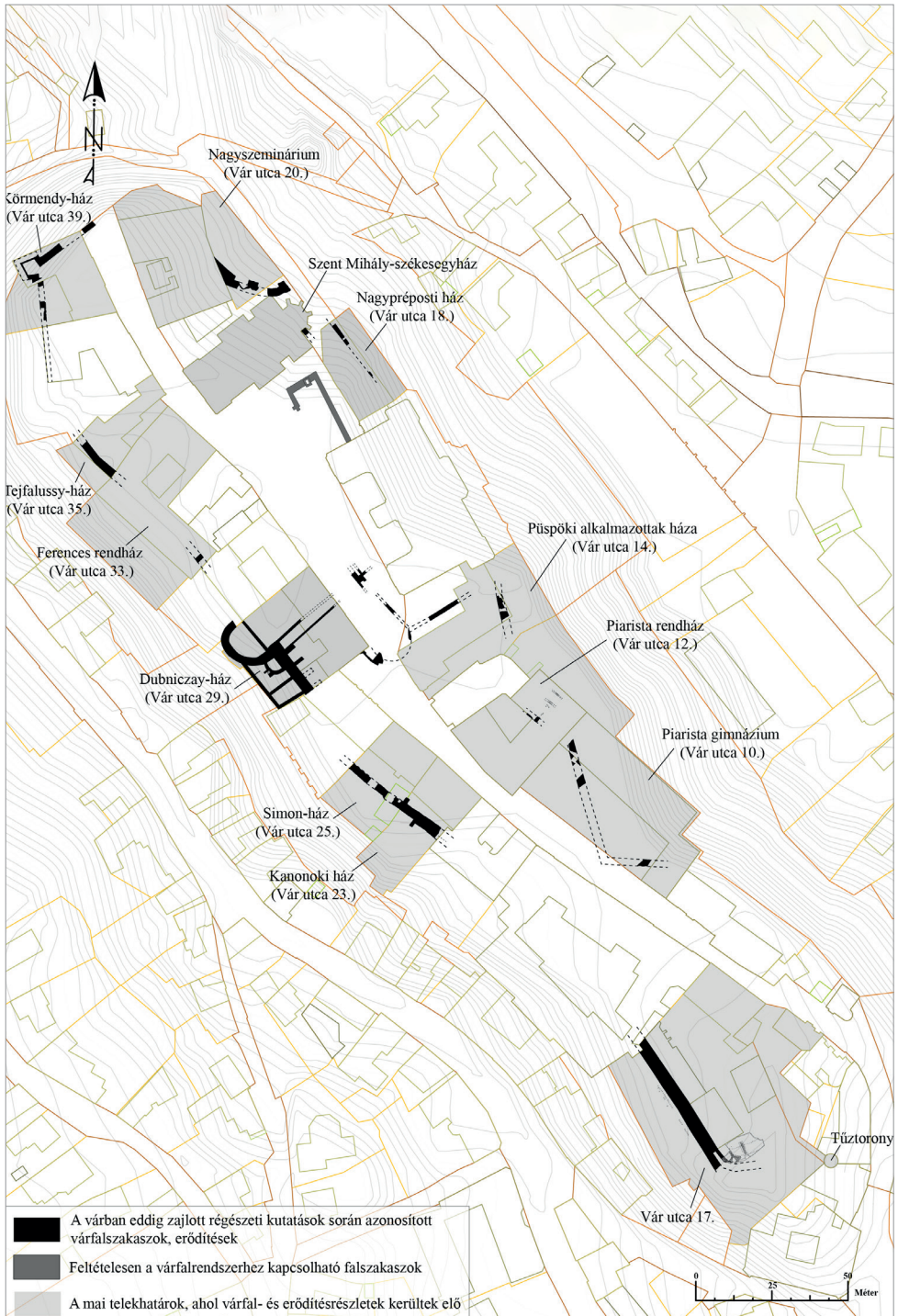
⁷ BOGYAI 1994, 6; NÓTÁRI 2005, 186-187. Nótári Tamás Ortahut feltételeesen Fenékpusztával azonosította. (148. jegyzet)

⁸ GYÖRFFY 1983, 182-183; GUTHEIL 1940.

⁹ PRAZNOVSZKY 1994, 119.

¹⁰ GUTHEIL 1979, 231-235.

¹¹ HEGYI-KÉKESI-KRISTÓF-SZOBOSZLAY 2022a.

1. kép: Az eddigi feltárások során azonosított középkori és kora újkori várfalszakaszok, erődítések a Várhegy alaprajzára vetítve. (2023. áprilisi állapot)

Szent György-kápolna funkciójának hipotetikus rekonstrukciója is. Míg az előbbi kettős szerkezetével inkább a királynéi reprezentáció és hitélet terét képezhette, addig az utóbbi épület a székesegyház közvetlen tövében inkább a püspöki szerepkörhöz kapcsolódó feladatokat láthatta el.¹²

A 13. századra már körvonalazódott az a településszerkezet, amely a későbbiekben meghatározta a középkori Veszprém topográfiáját. A város központját a korábban említett Várhegy képezte. A Várhegy két részre tagolódott, az északi és déli területre. Az északi részen, a „belsővárban” helyezkedett el a Szent György-kápolna, a Szent Mihály-székesegyház, a Gizella-kápolna, a püspöki palota, a székeskáptalan közös épülete, majd a kanonoki házak alkotta épületegyüttes. A déli részen kapott helyet a „külsővár”. A vár korai időszakának védelmi rendszerét egyelőre nem ismerjük, a 13-14. században már kőfal vehette körbe a Várhegy platóját. A két várrészt fallal választották el egymástól, amelynek közepén kapuépítményt emeltek. Ezt később, a kora újkorban köríves barbakkánnal és egy ehhez kapcsolódó keresztirányú fallal erősítették meg.¹³

Az 1276-os ostromot követően többször is elpusztultak bizonyos részei a várnak. A székesegyházban nagy károkat okozó következő tűzvész 1381-ben következett be. Ennek okán a templom nagyarányú, gótikus átépítésére került sor, amely 1400-ban készült el.¹⁴

1490-ben, Mátyás halála után egy rövid ideig Miksa Habsburg főherceg csapatai szállták meg a területet. A mohácsi csatát követően a török hódoltság időszaka azonban teljesen új viszonyokat alakított ki. Ebből az időből származik Nicolo Angiolini (1566) és Giulio Turco hadmérnök (1572) rajza, amelyek az egyik legfontosabb forrásoknak tekinthetők a 16. század végi vár szempontjából. Veszprém vára legkevesebb tizenkét alkalommal cserélt gazdát vagy szenvedett el ostromot.¹⁵ Bár a püspöki központ csak rövid ideig, 1552–1566 és 1593–1598 között volt török megszállás alatt és sohasem képezte a Hódoltság szerves részét,¹⁶ a középkori erődítmények jelentősen megcsínylették a háborús időszakot.

A 17. század folyamán további megszállások sújtották Veszprémet. Az ezt követő időszakot azonban már a barokk újjáépítések határozták meg. Esterházy Imre püspök (1723-1725) felelt a székesegyház barokk helyreállításáért. Az őt követő püspökök, Padányi Biró Márton (1745-1762) és Koller Ignác (1762-1773) folytatva munkáját alakították ki a vár ma is látható arculatát.

A várat körülölelő fal- és erődítésrendszer a középkorban és a kora újkorban

A középkori püspöki központ épületeit övező falak jelentős része a barokk épületek és támfalak takarásában húzódik. Kiegészítve a korábbi kutatások során előkerült, középkori várfalakról szerzett ismereteinket, a 2019 és 2023 közötti kutatások alkalmával több esetben sikerült ezeket a védműveket beazonosítani a Várhegy területén.

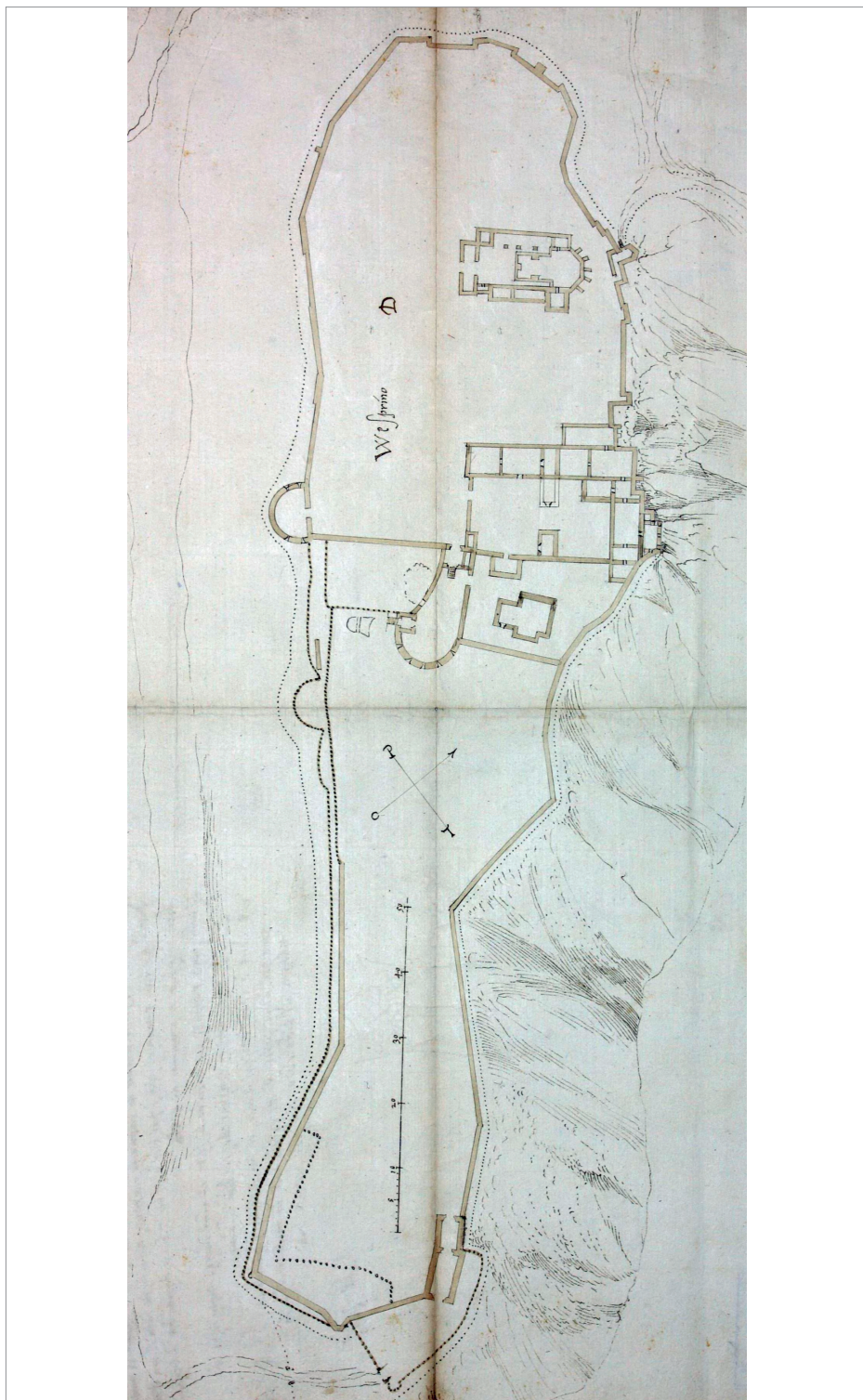
¹² ROSTÁS 2000, 61-81; H. GYÜRKY 1963, 341-408.

¹³ ÉRI et al. 1969, 227-231.

¹⁴ FÜLÖP-KOPPÁNY 2021, 45.

¹⁵ HUNGLER 1986.; HEGYI 1998.

¹⁶ HEGYI 1998, 31. Továbbá erről tanúskodik a rövid életű veszprémi szandzsák története is. DÁVID 1998, 17-29.

2. kép: Giulio Turco felmérése 1572-ből (Forrás: Vizi 1989, 71/6. ábra; eredetije: Wien, Kriegsarchiv G I. h. 738-6.)

A Várhegy északkeleti végében, a Nagyszeminárium és a Szent György-kápolna mögött a várfal egy olyan ívesen futó szakasza húzódott, amelynek külső oldalát támpillérekkel erősítették meg. Itt a falazat dél felé haladva a székesegyház szentélye mellett azonosított kapuépítménybe futott bele. A keleti oldalon a Püspöki alkalmazottak háza délkeleti sarka alatt, valamint a Piarista gimnázium udvarán és északnyugati helyiségében kerültek elő a középkori várfal észak-déli irányú szakaszai, amelyeket a barokk épületek alapozásába foglaltak bele.¹⁷ Az e két épület között elhelyezkedő Piarista rendház területén, annak keleti és déli szárnyában nyitott kutatószondáinkban a középkori és kora újkori palánkerődítés nyomai igen jó állapotban őrződtek meg. A kőből épült középkori várfal ideeső szakaszának azonosítása azonban kérdéses, ugyanis a kerengőfolyosó délkeleti sarkában előkerült 120 cm vastag, észak-déli irányú kőfal a máshol megkutatott falszakaszokhoz képest igen keskeny. E falon túl, annak külső síkjától keletre a 16. században biztosan álló fa-föld szerkezetű palánkerődítés öt cölöpsora bontakozott ki, amelynek keleti szélén egy olyan, a dolomit sziklába véssett, észak-déli irányú árok részlete bukkant elő, amelyet minden bizonnyal egy már természetes módon egyébként is létező hasadék felhasználásával alakíthattak ki ezen a szakaszon még a középkorban, a vár védelmének fokozása érdekében. Az árok betöltődése már a 14. század folyamán megkezdődött, de teljesen csak a 17. század második felében fejeződött be, megszüntetve korábbi funkcióját. Mindennek fényében fontos megjegyezni, hogy e külső sziklaárok és akár egy, a középkorban is létező palánkerődítés nem indokolt volna vastagabb kőfal építését ezen a szakaszon.

A nyugati oldalon a Vár utca 23. és 25. telkek udvarain, a Dubniczay-ház (Vár utca 29.) telkén, valamint a Ferences rendház (Vár utca 33.) és a Tejfalussy-ház (Vár utca 35.) pincéjében sikerült azonosítani a várfal egy-egy jelentős szakaszát, valamint az is bizonyossá vált, hogy a Várhegy északnyugati sarkán álló Körmenty-ház pincéjének fala a középkori várfal és a kora újkorban hozzáépített ötszögű bástya visszabontott falaira támaszkodik. A Körmenty-házban feltárt kétperiódusú, közvetlenül egymáshoz épített várfalhoz hasonló szerkezeti megoldást, megerősítést a Vár utca 23. udvarán feltárt várfalszakasz esetében lehetett még megfigyelni, ahol a fal külső síkjához újabb, árkádives alapokon nyugvó falat emeltek. A Dubniczay-ház területén a középkori várfalhoz a 16. század legelején félköríves rondellát építettek.¹⁸ A Várhegy délnyugati végében (Vár utca 17.), a Tűztorony alatt a középkori várfal belső és külső síkjához is fa-földszerkezetű, dombszerűen kialakított sáncerődítést húztak megerősítés céljából, amelynek építését a 16. századi hadi eseményekhez kapcsolódó írott és képi forrásanyag, valamint a sánc feltöltési rétegeiből előkerült leletanyag alapján az 1566. és 1593. évi ostromok közé helyezhetjük.¹⁹ A várat már a középkorban két részre osztó falból és kapuépítményéből, valamint ennek a kora újkorban történt megerősítéséből eddig csak kisebb részletek kerültek feltárára.²⁰ Így alaprajzáról és rendszeréről egyelőre a fent említett 16. századi ábrázolások adják a legpontosabb képet.

¹⁷ HEGYI-KRISTÓF 2019.

¹⁸ KRÁLOVÁNSZKY 1980.

¹⁹ HEGYI-KÉKESI-KRISTÓF-SZOBOSZLAY 2022b.

²⁰ A falak nagy részét a Vár utcán végigfutó közműalagút építésével megsemmisítették.

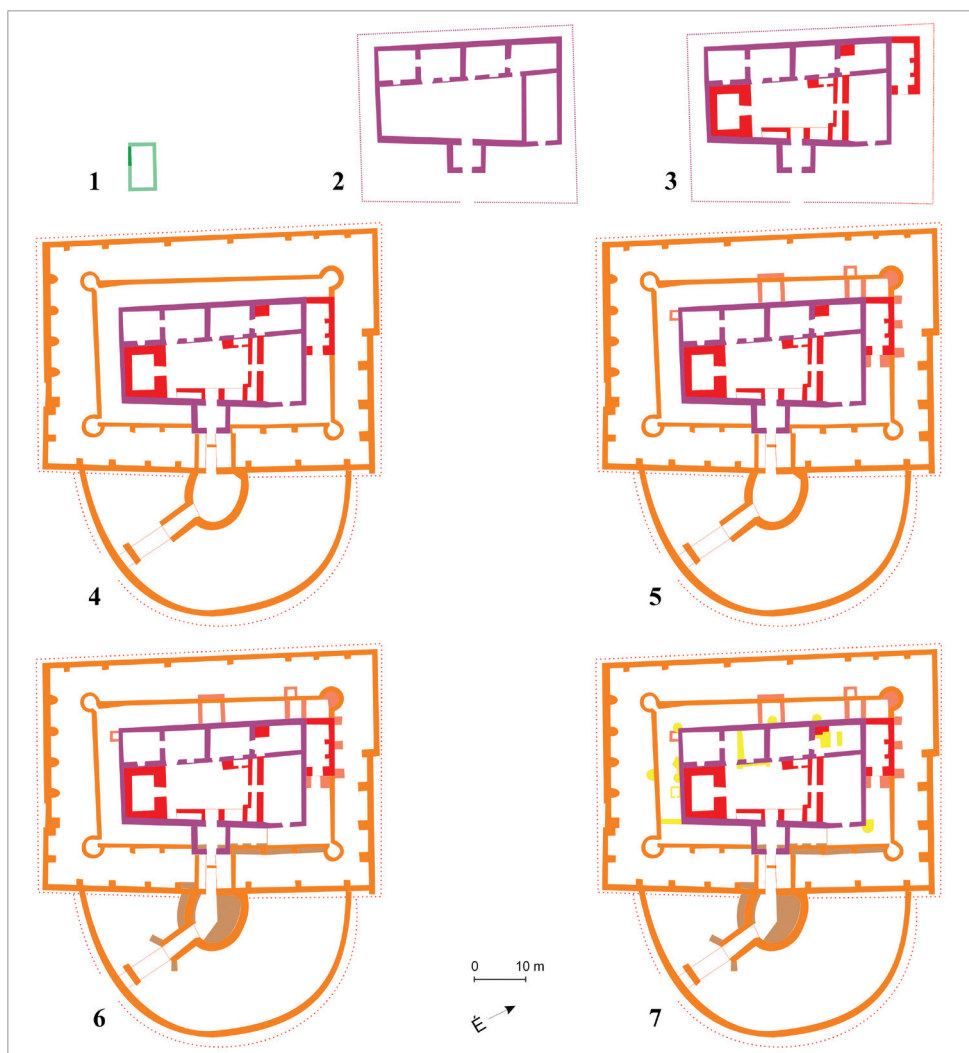
Felhasznált irodalom

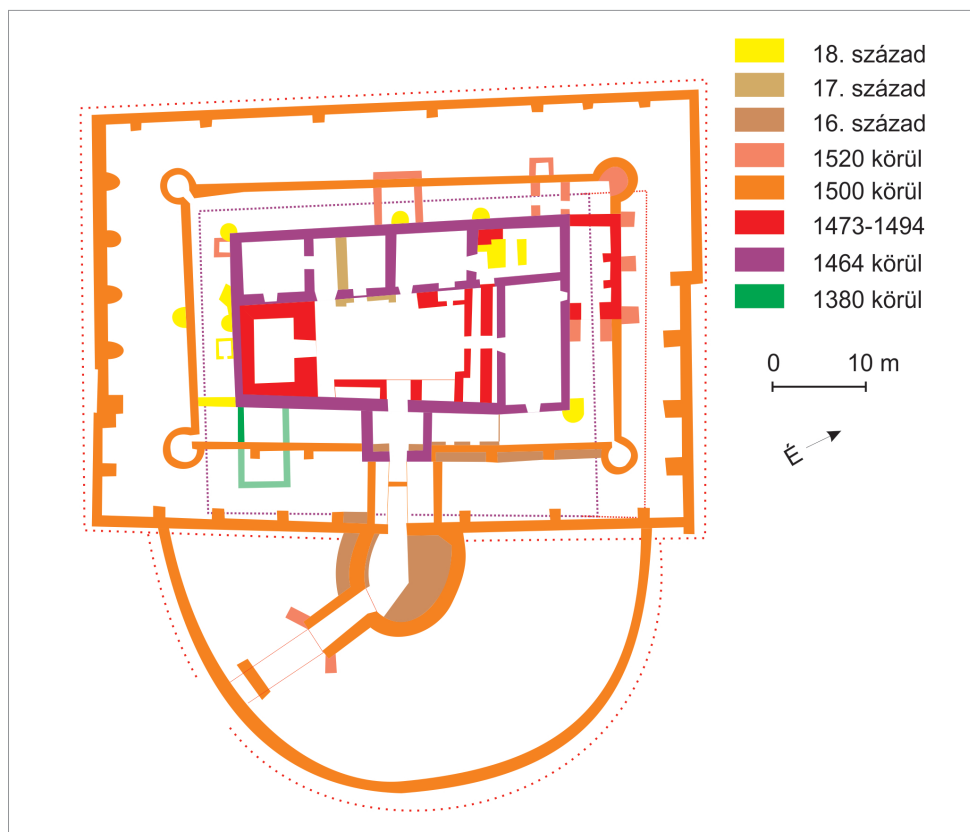
- BALASSA 2000 ▪ Balassa László: Kralovánszky Alán 1980. évi ásatása és falkutatása a Veszprém Vár utca 29. – az ún. Dubniczay-ház – telkén. In.: Regenye Judit (szerk.): *Kralovánszky Alán Veszprém megyei kutatásaiból*. Veszprém 2000, 67-100.
- BOGYAI 1994 ▪ Bogyay Tamás: A Karoling-kori Veszprém problémája. In: V. Fodor Zsuzsa (szerk.): *Veszprém kora-középkori emlékei*. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 5.) Veszprém 1994, 6.
- DÁVID 1998 ▪ Dávid Géza: Török uralom Veszprémben (1552-1566). In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém 1998, 17-29.
- ÉRI et al. 1969 ▪ Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 2*. Budapest, 1969. (MRT 2)
- FÜLÖP-KOPPÁNY 2021 ▪ Fülöp András – Koppány András: *Veszprém, Szent György-kápolna. Építéstörténeti tudományos dokumentáció értéktárral*. Kézirat. 2021.
- GUTHEIL 1940 ▪ Gutheil Jenő: Mátyás korának veszprémi emlékei. *Dunántúli Szemle* 7 (1940) 119-134.
- GUTHEIL 1979 ▪ Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém 1979.
- GYÖRFFY 1983 ▪ Györffy György: *István király és műve*. Budapest 1983.
- H. GYÜRKY 1963 ▪ H. Gyürky Katalin: Die St. Georg-kapelle in der Burg von Veszprém. *Acta Archaeologica Hungarica* 15 (1963) 341-408.
- HEGYI 1998 ▪ Hegyi Klára: Veszprém török őrsegei. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém 1998, 30–41.
- HUNGLER 1986 ▪ Hungler József: *A török kori Veszprém*. Veszprém 1986.
- KRALOVÁNSZKY 1980 ▪ Kralovánszky Alán: *Veszprém, vár. Dubniczay-ház (Vár utca 29.), feltárási dokumentáció*. 1980. (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ tervtára, ltsz. 25930.)
- KRALOVÁNSZKY 1984 ▪ Kralovánszky Alán: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 189-207.
- NÓTÁRI 2005 ▪ Nótári Tamás: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged 2005.
- PRAZNOVSZKY 1994 ▪ Praznovszky Mihály: Kiegészítések Veszprém irodalmi topográfiájához. In: V. Fodor Zsuzsa (szerk.): *Veszprém kora-középkori emlékei*. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 5.) Veszprém 1994, 117-132.
- ROSTÁS 2000 ▪ Rostás Tibor: A veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna épülete a 13. században. In: Rostás Tibor – Simon Anna (szerk.): *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Budapest 2000, 61-81.
- VIZI 1989 ▪ Vizi László Tamás: A végvári rendszer kiépülése a győri főkapitányság területén. *Veszprémi Történelmi Tár* 2 (1989) 60-78.

A NAGYVÁZSONYI VÁR

Nagyvázsonyban a 14-15. század fordulóján a Vezsenyi család alakította ki udvarházát. Az udvarház helyén 1463-64 körül Vezsenyi László, Mátyás király lovászmestere építette fel Vázsonykő várát, amit az ő halála után, 1473-ban az uralkodó hadvezérének, Kinizsi Pálnak adományozott. A téglalap alaprajzú várban eredetileg egy L alaprajzú, egyemele-

1. kép: A nagyvázsonyi vár alaprajza a főbb építési periódusok szerint. 1: 1380 körül; 2: 1464 körül; 3: 1473-1494; 4: 1500 körül; 5: 1520 körül; 6: 16. század; 7: 17-18. század.

2. kép: A vár összesített periodizációs alaprajza

tes palotaépület és egy kaputorony állt. Kinizsi átépítette és kibővítette a várat: ő emelte a lakótornyot, a várkápolnát, kibővítette a nagytermet és a palotaszárnyra egy második emeletet építtetett, az udvart pedig gótikus loggiával övezte. Kinizsi végrendeletében ifjú hitvesére, Magyar Benignára hagyta a várat és birtokait. Férje halála után Benigna feleségül ment Horváth Márkhoz, aki tovább bővítette a nagyvázsonyi várat. Ekkor épült a külső várfal és a mély szárazárok, valamint a kaput védő barbakán. Megnagyobbították a kápolnát, a lakótornyra és a palotára pedig egy újabb emeletet húztak fel. Horváth Márk halála után Benigna Kereki Gergelyhez ment feleségül, házasságuk azonban tragikus véget ért: Benigna a garázda és iszákos férjét megölette és a holttestét a várárokba dobatta. A gyilkosságért elítélték ugyan, de apja és volt férje érdemeiért végül a király megkegyelmezett neki. Benigna halála után a vár Horváth Márk örököseinek a kezére került. A török veszély miatt 1547-től Nagyvázsony végvárrá vált, falai között királyi őrség állomásozott. Katonai szerepe Veszprém 1552-es eleste után megnövekedett, ekkor falait meg is erősítették. Veszprém 1566-os visszafoglalása után azonban jelentősége csökkent, a 17. században Bocskai István, Bethlen Gábor majd Thököly Imre hadai ostromolták. A Horváth család kihalása után 1649-ben a várat Zichy István vásárolta meg. Zichy Ferenc a 18. század közepén fel is újította az épületet, amelyben uradalmi börtönt

és műhelyeket rendeztek be. Hamarosan felépült azonban a falu szélén az új barokk kastély és így a várat elhagyták a földesurak. Az 1770-es évekre már romokban állt, csak a lakótornyát használták uradalmi börtönként egészen 1848-ig, később cselédlakásokat helyeztek el benne.

A vár műemléki helyreállítása és régészeti kutatása 1954-1960 között Éri István, helyreállítása Sedlmayr János vezetésével történt meg. 2003 és 2005 között újabb ásatások indultak a vár nyugati falszorosában Gere László és Koppány András vezetésével, illetve Buzás Gergely, Bodó Balázs és Orosz Krisztina feldolgozta a vár kőfaragvány-anyagát. Az 1954-1960-as ásatások fém leletanyagát Szvath Márton dolgozta fel 2008-ban. E kutatások eredményeire alapozva 2018-ban indult meg a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram keretében a nagyvázsonyi vár legújabb helyreállítása. Ebben az évben a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum régésze, Pátkai Ádám ásatásokat végzett a belső vár palotáiban és a külső vár déli falszorosában, valamint Koppány András és Fülöp András a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ régészei elvégezték a lakótorony két homlokzatának külső dokumentálását. A helyreállítási terveket Albert Tamás készítette. A munkák során a vár földszinti és első emeleti teremsorának helyére új épületszárnyakat emeltek, amelyben a vár történetét és egykori lakóit bemutató kiállítás kapott helyet. A helyreállított vár 2022-ben nyitotta meg kapuját a látogatók előtt, kiállításai 2023-ban készültek el.

A BÁNDI ESSEGVÁR

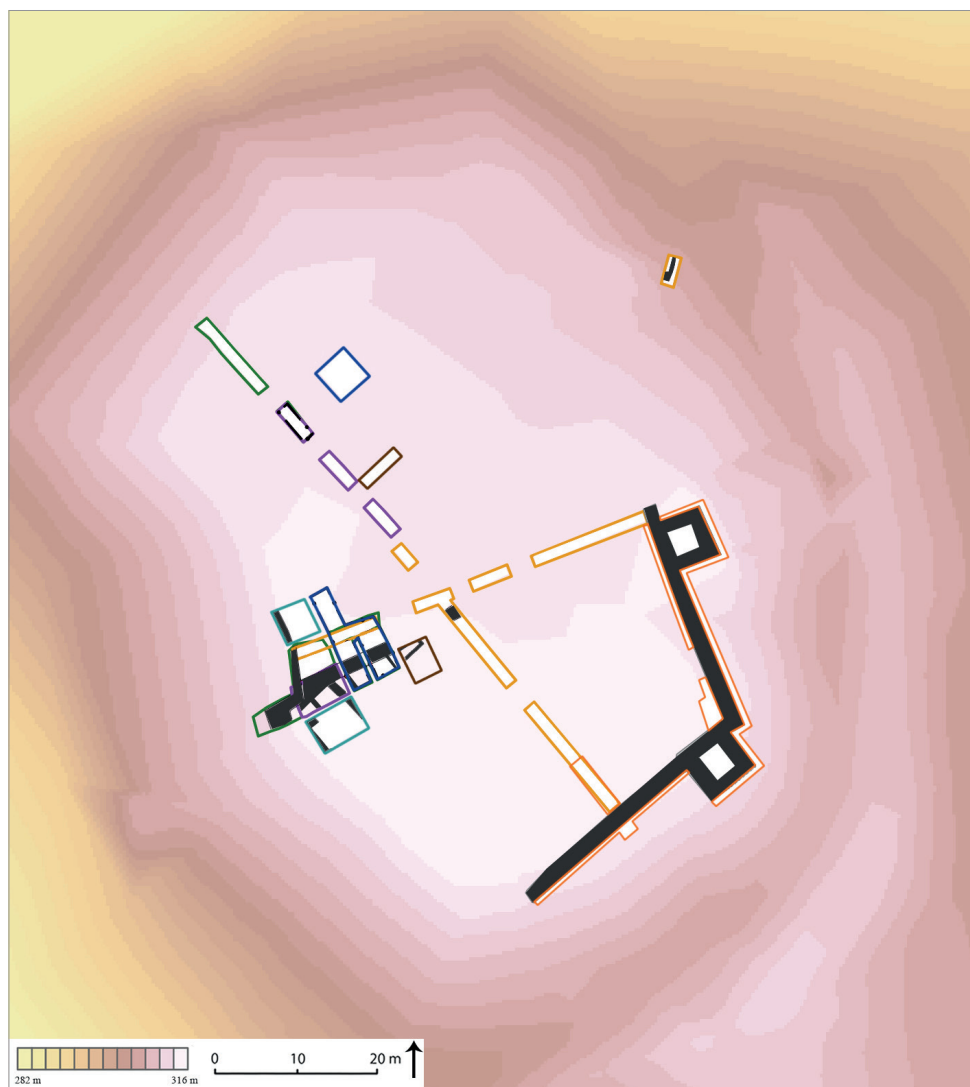
Éppen 13 éve ugyanezen folyóirat ugyanezen rovatában már megjelent egy összefoglalás a bándi Essegvárról Rainer Pál tollából, aki – amellet, hogy a vár legelső feltárási munkálatait vezette 1997-2007 között – rendkívül részletgazdag tanulmányokban az erősségről ismert történeti forrásokat is feldolgozta. A felesleges munkát kerülve kézenfekvő lenne tehát írását egyszerűen újaközölni. Azonban 2013-ban Feld István irányításával újraindult a vár régészeti kutatása, mely 2017-től immár évenkénti rendszerességgel folytatódik az ELTE Régészettudományi Intézete és a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum együttműködésének keretében, számtalan önkéntes és egyetemi hallgató közreműködésével, a szerző vezetése alatt. Az elmúlt 7 ásatási szezon eredményei nem várt mértékben gazdagították ismereteinket a vár és előzményei egykori képéről, használatáról. Így mégis indokolt lehet egy új várismertető közreadása, melyben az írott forrásokból származó adatokra, illetve a Rainer-féle feltárások megfigyeléseire csak röviden utalok, a hangsúlyt pedig az újabb régészeti eredményekre helyezem. Megállapításaim egy részét természetesen a feltárások folytatása még érdemben árnyalhatja.

A középkori oklevelekben Segvár vagy Essegvár néven említett erősség maradványai a Veszprémmel nyugat felől szomszédos Bánd település utcái között emelkedő dombon állnak. A vár egykori erődítéseiből, épületeiből ma egy impozáns körítőárok, a külső várfal déli és keleti szakaszai, valamint két négyszögű torony látható. A délkeleti torony több emelet magasságban áll, helyreállítása óta felső szintjéről igen szép kilátás nyílik a Déli-Bakony erdővel borított környező kiemelkedéseire, a Séd és a Bándi-patak folyására, a dombok alatt meghúzódó mezőkre.

A középkori vár előzményei

Essegvár szerencsés földrajzi helyzetét tekintve nem meglepő, hogy a helyszínen már a középkor előtti használat nyomait is azonosítani tudtuk. A környezete fölé alig 30 méterrel kiemelkedő dombhát és a közvetlen közelében futó patakok őskori, valószínűleg késő neolitikus közösség(ek)et vonzottak a várdombra. Jelenlétüket elsősorban pattintott kőeszközök (pengék, magkövek, szilánkok), valamint néhány apró állatsont és egy cserépedény töredékei jelzik. Évezredekkel később, a Római Birodalom fennállásának időszakában is nyomot hagyott a várdombon. Középkori földrétegekből került elő több császárkori edénytöredék, Commodus császár Kr. u. 183-184 közötti sestertiusa, valamint egy közel ép hagymafejes ruhakapcsoló tű. E leleteknél még fontosabb egy, a várdomb északi végében feltárt törmelékréteg, melyben római kori tetőfedőcserepek töredékei sűrűsödtek (tegula- és imbrextöredékek). Mindezek alapján a dombon, feltehetőleg annak északi felében valamilyen komolyabb császárkori épület állhatott.

A római kort követően a helyszín intenzív használata csak az államalapítás után igazolható újra. A várdomb északi végében egy falusias közösség temploma épült fel. Az egy-

1. kép: A bándi Essegvár alaprajza az eddig feltárt területek és falak jelölésével a domborzati felmérésre vetítve

házi épület *in situ* maradványai ugyan még nem kerültek elő, de többretegű templom körüli temetőjének összefüggő részletei mégis bizonyítják jelenlétét. Az eddig feltárt 29 sír vagy sírrészlet mellől előkerült leletek (érmék, S-végű karikaékszerek és kerámiatöredékek) arra utalnak, hogy legkésőbb a 12. század során megkezdődött a temető használata. A templommal feltételeken összefüggésbe hozható első (s talán utolsó) írott forrás az 1330-as évek pápai tizedjegyzékéből származik, melyben a 20 kis denárt fizető Gergely bándi plébános mellett megemlítenek egy bizonyos „Sing”-i Mihály papot is, 50 kis denárral.

A temetőn kívül, de annak közvetlen szomszédságában állt egy közel 5 méteres szélességű, habarcsos padlójú épület, minden bizonnyal fa- vagy favázás szerkezetű

felmenő falakkal. Az építmény korát hozzávetőleg a 12. század vége és a 14. század első fele közé tehetjük. A jellegzetes padlóburkolat és az abból előkerült nyílhegy egy igényesebb épületre és *talán* nemesi jelenlétre utalhat (hacsak nem az említett Mihály pap és hivatali elődjei házával van dolgunk). A templommal egykorú falusias település minden bizonnyal szerényebb házai feltehetőleg szintén a közelben állhattak, azonosításukra azonban még nem került sor.

A 13. század során felépült egy olyan többszobátú lakóhely is a leírt habarcsos padlójú épülettől mintegy 20 méterre délnyugatra, melyet már kétségtelenül nemesi házként értelmezhetünk. Pontos kiterjedését és elrendezését a feltárások folytatása tisztázhatja, mindenesetre az eddigi megfigyelések szerint egy nyújtott téglalap alaprajzú, hozzávetőleg 4,5×17 méter alapterületű épület lehetett, melynek belsejét egy sorra felfűzött négy helyiségre osztották. Könnyűszerkezetes falait a járószintre fektetett vagy habarcsba rakott kősorokra építették, feltehetőleg favázás vagy boronatechnikával. Agyaggal tapasztott, illetve meszes habarcsos padlója és a keleti helyiségben feltárt kemencéje megújítás nyomait mutatta, ezáltal igazolva a lakóhely huzamosabb használatát. Az épület kialakításával és használatával összefüggő rétegekből előkerült leletek (többek között egy nyílhegy, egy üvegszállal díszített üvegedény és egy polírozott felületű, vörös festésű folyadéktároló töredéke) az egykori tulajdonos társadalmi helyzetére is fényt vetnek. A padlóburkolat alatt feltárt leletek (pl. egy nyílhegy) és egy címerpajzsot mintázó bronzveret, mely szintén a padló alól (esetleg a padlóból) való, egy, a leírt épületnél korábbi periódusban is igazolják a nemesi jelenlétet.

Az épület tehát méretei, berendezése és leletanyaga alapján nemesi udvarházként működhetett, melynek egykori tulajdonosai feltehetőleg az Igmánd nemzetség tagjai lehetnek: András *comes* és/vagy utódai. Igmánd nembéli András valamivel 1233 előtt vásárolta meg a területet a helyben birtokos Atyusz nemzetségtől. Valamikor 1251 után ugyan kegyvesztett lett és birtokait is elvesztette, azonban 1270-ben Billege és Bánd birtokát V. István visszaadta András fia Miklós mesternek. Az okleveles adatok alapján Miklós, majd utódai – köztük az 1304-ben vajdaként említett Lőrinc – a 14. század elejéig tartósan (legfeljebb kisebb megszakításokkal) bírták a területet.

Az udvarház és a temető között egy kb. 12 méter széles és 2 méter mély belső árok osztotta ketté a várdombot. Kizárólag a temető övezésére aligha ástak ilyen aránytalanul nagyméretű árkot – árulkodó, hogy a temető déli széle is lényegesen északabbra húzódott. Elképzelhető, hogy az őskori vagy császár kori előzményekhez kapcsolódik az árok kialakítása, mindenesetre betöltésének alján csak középkori leletek láttak napvilágot, így bizonyos, hogy az árkot legalábbis felhasználták a középkor során. Az udvarház épülete még állhatott akkor, amikor megkezdték a várdombot övező kőfal építését, mely külső várfalként körülfogta az árok által elválasztott északi és déli területrészt is. A várépítést megelőzően azonban a várdomb egy sajátos ipari tevékenység helyszínéül is szolgált: az udvarház padlószintje felett elterített rétegből üvegolvasztó tégely(ek) töredékei kerültek elő. Mellőlük és a közvetlen felettük húzódó rétegből II. Ottokár (1251-1276) két bécsi denárja látott napvilágot. A pénzek közvetve az udvarház keltezését is segítik. Kézenfekvőnek tűnik, hogy építése ezek alapján megelőzte a 13. század második felét. Azonban az udvarház szintje alatt előkerült üvegedény-töredékek alapján talán valószínűbb, hogy

az üvegfüvás (kezdet) megelőzte a többszortatú nemesi ház felépítését. A téglétöredékes réteget egy tereprendezés során akár kissé távolabbról átdeponálva is elteríthették a padlószint fölött. Ebben az esetben az elterített réteg leleteinek kora elvileg megelőzheti a padlóburkolat kialakítását. Ha a pénzek az üveggyártás idejéből valók, akkor az udvarház valamikor a 13. század második felében, utolsó harmadában épülhetett. Ha azonban a bécsi denárok csak a tereprendezés idejét keltezik, akkor az udvarházat a 13. század első felében vagy közepén emelték.

Középkori erősítések: udvarházból várát

Döntő változást hozott a domb használatában, amikor az Igmánd nemzetség várrá alakította lakhelyét. A domb peremén külső várfalat emeltek, mely a viszonylag meredek északnyugati és délnyugati oldal mentén keskenyebb, míg a lankásabb délkeleti és északkeleti oldalon 2 méteres vastagságú volt. A várfal külső oldalán dél és kelet felé egy széles körítőárkot is kialakítottak, minden bizonnyal a várépítéssel egyidejűleg. A délnyugati várfal meszes építési rétegében talált hullám- és csigavonaldíszes edénytöredékek kora jól összevág a várfalnál korábbi udvarház és a falhoz utólag kapcsolt építmények keltezéséből adódó időkerettel. Mindezek alapján a várát a 13. század vége, esetleg a 13-14. század fordulója tájékán építhették. Első írott említése 1309-ből való, amikor az említett Igmánd nembéli Lőrinc vajda fia, Miklós mester a várát tartozékaival együtt unokatestvérének, a Lőrinte nemzetségbeli Lőrinte mesternek és fiainak adta. Miklós mester két Zaránd megyei vára egyikéről a Pankotai előnevet is viselte, így talán jobban érthető, hogy távoli kiterjedt birtokai mellett miért mondott le a „*castrum suum Scegh vocatum*”-ként említett dunántúli váráról és annak uradalmáról.

Az erősség védhetőségét és látványát kisméretű, a külső várfallal egykorúnak tartható négyzetes tornyokkal fokozták. Ezekből egyelőre három maradványait ismerjük, valamennyit a várdomb déli feléről. A ma is álló délkeleti torony külső sarkait (legalábbis részben) vörös homokkő kváderekkel armírozták. A modern helyreállítás során ezt és az egykori gerendafödémeket hitelesen jelenítették meg, azonban a nyílásrendszer rekonstrukciója már több kétséget ébreszt. A torony legalsó (ma földfelszín alatti) szintje kívülről talán teljesen zárt lehetett. E fölött két olyan szint emelkedett, melyeket keskeny és magas, lőrésszerű ablakokkal világíthattak meg. Ezek a szintek – apró alapterületük ellenére – akár lakásra is alkalmasak lehettek. Legalábbis ezt sejtetik az északi sarok fal-szövetében máig látható, tüzelőberendezésre (kandallóra) utaló nyomok – még ha egykori tényleges használatuk nem is igazolható. A két, fűthetőnek szánt szint fölött emelkedő további emelet vagy emeletek, illetve a torony lezárásának részletei nem ismertek.

A délkeletivel szinte egyező méretű és alaprajzú volt a keleti torony. Ezzel átel-lenben, a várdomb nyugati oldalán szintén napvilágra került egy hasonló méretű és elhelyezkedésű építmény részlete – a kisebb eltérések ellenére minden bizonnyal azonos szerepkörben. A tornyok elrendezése a maga korában viszonylag „modern” megoldást képviselt, hiszen a várfalak síkja elé kiugró, ezáltal oldalazó tüzelésre is alkalmas pozí-ciójuk a magyarországi nemesi várak között csak később terjedt el szélesebb körben. Az említett három tornyon túl további tornyok vagy egyéb védelmi építmények is készülhet-tek, melyekre a domb északi és keleti oldalán részben a talajradaros vizsgálat, részben

egy feltárt, derékszögben beforduló falmaradvány hívta fel a figyelmet. Ezek alaprajzi elrendezését és keltezését csak a kutatások folytatása tisztázhatja.

Bármily korszerűnek is tűnhet a vár védelmi rendszere, 1314 körül mégis elfoglalták a Kőszegiek, akik Lőrinte mestert lófarkán hurcoltatva végeztették ki. Az erősség alig néhány éven belül visszakerült Lőrinte utódainak kezére, akik Segvári, majd Essegvári előnévvel a következő évtizedekben tartósan bírták a várat és tartozékait, utóbbiakat számottevően gyarapítva is.

Az 1314 körüli ostrom egyértelmű régészeti nyomait egyelőre nem tudtuk azonosítani, bár a délnyugati várfal mentén, kis felületen megfigyeltünk egy olyan szenes égett réteget, mely hozzávetőleg a Kőszegiek várfoglalási akciójának idejére eshet. Ezt a faszenes szintet és egy felette húzódó, talán tereprendezésként értelmezhető réteget vágták át egy palánkfal alapárkának megásásakor. A változó közökkel egymás mellé sorolt cölöpök egy olyan (minden bizonnyal fonott és tapasztott) falat szilárdítottak, mely a várdombot kettéválasztó belső árok déli oldalán futott. A cölöpök egy (vagy két) későbbi, közel párhuzamos alapárka feltehetőleg a palánk megújítására utal. Talán csak a palánkerődítések elbontása után építették meg kőből a mellettük futó belső osztófalat, mely a domb északnyugati és délkeleti felét még határozottabban különítette el egymástól. Az mindenesetre biztos, hogy a délnyugati várfal építéskor még nem számoltak a palánkerődítéssel, és a várfalhoz képest a palánkkal párhuzamos belső osztófal is egyértelműen utólagos.

A vár belső épületei

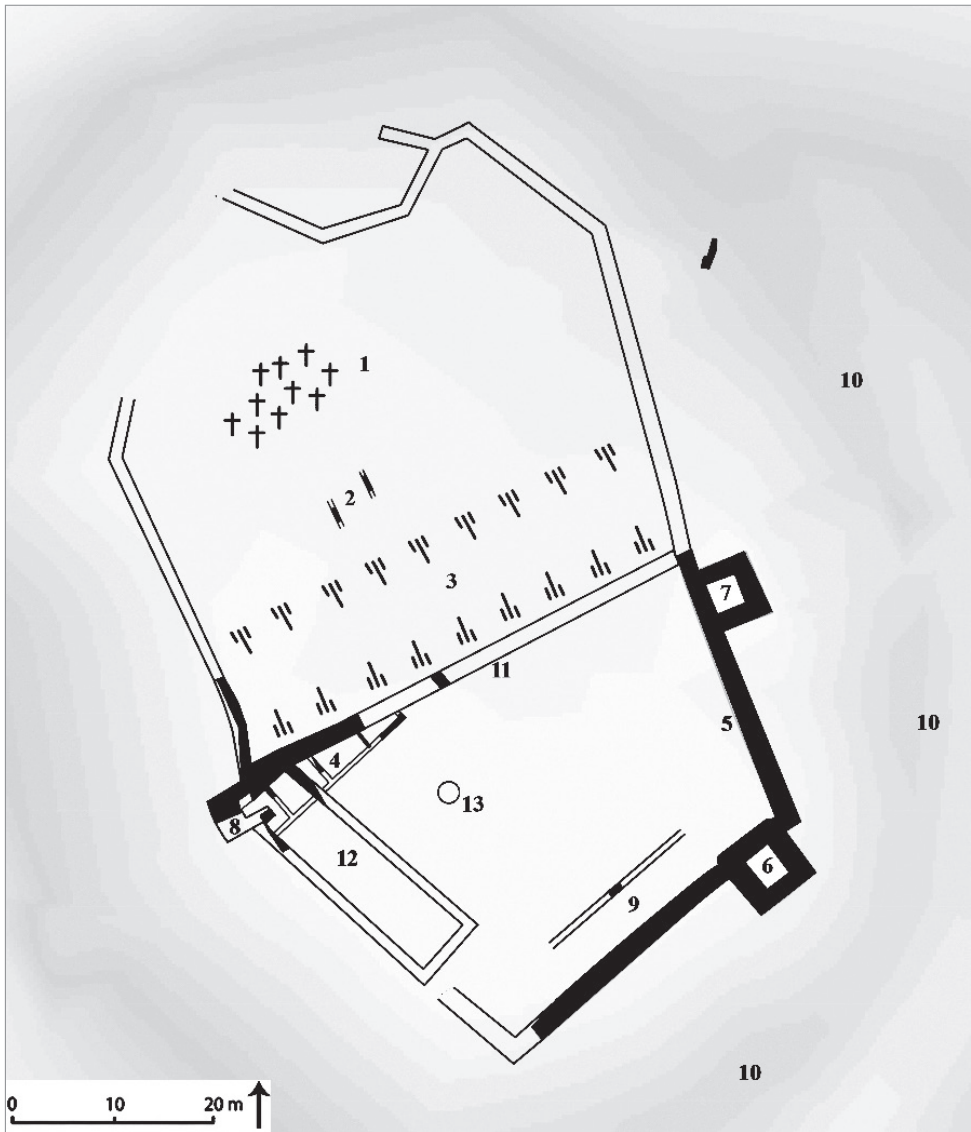
Természetesen lakóépületekre az erődítések után is szükség volt. A belső osztófal délnyugati széléhez utólag, de még a 14. század első felében kapcsoltak egy arra merőleges állású, nyújtott téglalap alaprajzú (a geofizikai kutatások alapján kb. 26×8 méteres) épületet, mely falának közvetlenül habarcsába ragadt III. (Szép) Frigyes (1314-1330) egy bécsi denárja. Pincszinttel nem rendelkezett, de a felmenő fal vastagsága alapján (85 cm) feltehetőleg emeletes volt, így mérete és jellege alapján minden bizonnyal egy palotaépületről lehet szó. E délnyugati palota északkeleti végétől északkeletre három agyagfalú kemencét tártunk fel egy sorban, melyeket a belső osztófalhoz kapcsolt, nyitott oldalú, könnyűszerkezetes építményekkel fedhettek. A kemencék körül sorokba rendezett oszlophelyeket ugyan csak a legkeletibb kemence körül tudtuk egyértelműen azonosítani, de kőfalak hiányában ilyenek készülhettek a másik két sütőberendezés fölé is. Nem tudjuk, hogy a kemencék mind azonos időben szolgáltak-e, de legalábbis közel egykorúak lehettek. Valamennyi a délnyugati palota felépítése után készült, s közülük a legnyugatabbat (mely talán nem is a legkorábbi volt) 3 db, 1314-1358 közötti bécsi denár meglehetősen pontosan keltezi: nemcsak kialakítására, de sütőfelületének megújítására is sor kerülhetett még az Anjou-korban. Tehát itt, a délnyugati palota sarkánál, a belső osztófal mentén egy olyan, faépítményekkel fedett, gazdasági vagy kiszolgáló szerepű tér egység állt, melynek kemencéi leginkább a sütés-főzés céljait szolgálhatták, mivel ipari jellegű tevékenység nyomai nem kerültek napvilágra. Tovább erősíti ezt az elképzelést, hogy nemcsak a palotaépület (mint az étkek felszolgálásának egyik lehetséges elsődleges helye), de egy, a talajradaros mérés által szépen kirajzolódó kút vagy ciszterna is a kemencék közelében kapott helyet.

A vár délkeleti fala előtt szintén egy hosszú épületszárny futhatott. A várfal feltárása során a délkeleti toronytól indulva 18 méter hosszan lehetett megfigyelni a falba mélyedő, méterenként egymást követő gerendafészkeket, melyek a füves járószint felett nagyrészt ma is láthatók. Méretüknél fogva aligha építési állványzatra utalnak, sokkal inkább egy, a várfalhoz kapcsolt épület gerendafödémjét jelezhetik. Az épület szélességét talán az a kőfal adja meg, melynek szerény maradványait Rainer Pál figyelte meg a délkeleti várfallal párhuzamosan, attól 4 méterre – bár a szintviszonyok és az átfogóbb alaprajz ismeretének hiányában összetartozásuk kérdéses. Szintén kérdéses az épület egykori szerepe és keltezése.

Az erősség egyéb belső építményeit a feltárások még nem hozták napvilágra, noha joggal számolhatunk további gazdasági, kiszolgáló és talán lakóterekkel is. Az írott forrásokból egyértelműen lesűrhető, hogy a 14. század során Essegvár a birtokos család rezidenciájaként szolgált, így kiépítettsége is ennek felelhetett meg. Ráadásul, ahogy azt legvilágosabban egy 1341. évi osztálylevél jelzi, a várat (és tartozékait) megosztva birtokolták egyrészlől a Lőrinte nembéli Lőrinte mester fiainak családjai, másrészlől az 1309-ben a várról csak feltételesen lemondó Igmánd nembéli Miklós mester és fia. Az oklevél értékes adatokkal szolgál az erősség belső elrendezéséről, noha az ásások jelen szakaszában csak óvatos feltételezésekre (vagy még bizonytalanabb találgatásokra) ad alkalmat a benne említett épületek és a feltárt építmények összekötése tekintetében. Csábító lenne az osztálylevél szerint nyugatra eső *pallatium constructum*-ot a régészetiileg jelenleg legjobban ismert délnyugati palotával azonosítani, de a tőle elvileg délre eső torony (*turris tegularis*) helye még nem kutatott, nem beszélve a vár nagyobbnak mondott kapuja (*porta maior*) és egy külső vár (*castrum exterior*) kérdéséről.

Talán már valóban a találgatások mezejére lépünk, ha a külső vár helyét igyekszünk meghatározni. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy az oklevél szerint határos volt a *pallatium* épületével, másrészlől, hogy a forrás egyáltalán nem szól az északnyugati várrész Árpád-kori eredetű temetőjéről és az annak közepén feltételezett templomról. Elképzelhető, hogy az ekkor már (és még) biztosan álló belső osztófal és a mellette futó belső árok jelentette ebben az időben a határt a vár jobban beépített délkeleti része, illetve az északnyugati várrész között, mely ezek szerint külső várként lenne értelmezhető?

Akárhogy is, a temető (és a templom) sorsa a vár felépítése után mindenképpen érdekes kérdés. Bár területüket azonnal befoglalták az erősség kőfállal övezett együttesébe, egyáltalán nem biztos, hogy a temetkezés gyakorlatával is egyidejűleg felhagytak. Legkésőbb a 15. század első felében azonban a sírok fölött már különböző építményeket emeltek, melyeket egy Zsigmond-éremmel kezelt szenes-paticsos-köves omladék, valamint egy több érem által is a század közepére vagy második felére meghatározható kemence jelez. A sírok feletti, 15. századi rétegekből származó korai pénzek (4 db, a 13. század közepe előtti érem) minden bizonnyal az Árpád-kori temetkezések bolygatásával magyarázhatók. Különleges lelet egy, közvetlenül a temetkezések feletti sekély beásásból származó, 1400 körüli textíliplomba, feltehetőleg a vallóniai Tournai (ma: Belgium) városából. Jellemző, hogy az eddig feltárt temetkezések egyike sem tartalmazott ennél későbbi jellegű leletanyagot.

2. kép: A vár vázlatos alaprajza az ismert, illetve a talajradaros mérések alapján feltételezhető falakkal és egyéb jelenségekkel. Szürke színnel jelölve a várépítést megelőző jelenségek. 1: Árpád-kori eredetű temetőrészlet; 2: habarcsos padlójú épület; 3: belső árok; 4: nemesi udvarház; 5: külső várfal; 6: délkeleti torony; 7: keleti torony; 8: nyugati torony (?); 9: délkeleti épületszárny; 10: körítőárok; 11: belső osztófal; 12: délnyugati palota; 13: kút (?).

A vár utolsó periódusa és felhagyása

Az Essegváriak a 14. század során a megyei nemesség befolyásos családjai közé számítottak, Essegvári János 1390 körüli, fiú örökös nélküli halála azonban fordulópontot hozott a család és az erősség történetében egyaránt. Ekkor hosszan elhúzódó pereskedés kezdődött az örökösök és a család egyes ágai között. Luxemburgi Zsigmond még 1410

előtt elvette a rokonságtól az erősséget, s királyi várnagyként Rozgonyi János fia Istvánt állította élére. Az erősség 1439-ig biztosan a Rozgonyiak kezelésében volt.

Névadó váráért természetesen kitartóan küzdött az Essegvári család, miközben a Rozgonyi család ágai között is viták folytak a vár birtoklása felett, ráadásul 1444-1445 között új szereplőként Újlaki Miklós vajda lépett be az érdekeltek közé. Mátyás trónra kerülése után a Rozgonyiak fokozatosan kiszorultak a vár birtoklásából, így az fele-fele arányban az Újlakiak és az Essegváriak tulajdonába került, s lényegében ez a helyzet állandósulhatott egészen 1507-ig. A közös birtoklás nem volt feszültségektől mentes, s a tényleges helyzet a nagy vagyonú Újlakiak és a jóval kisebb súlyú Essegváriak közötti hatalmi egyenlőtlenséget tükrözhetette vissza. 1477-ben Essegvári György emelt panaszt Újlaki Lőrinc herceg ellen, amiért az erőszakkal kizárta őt a várból. Ebben az oklevélben említették meg az erősség Szentgál felé eső, nyugati felében álló Szent György-kápolnát is. A kápolna helye, esetleges azonossága az Árpád-kori temető által övezett egyházzal egyelőre nyitott kérdés.

Az Essegvári család az elkövetkező években sem bírhatta háborítatlanul a vár őt illető részét az Újlakiak árnyékában. Minden bizonnyal ezzel függ össze, hogy a székhelyüket – legalábbis, úgy tűnik, az 1490-es évek első felében – Csékútra helyezték át. Essegvári György fia, Ferenc 1499-1500 körül vette feleségül a fiú örökös nélkül álló Döbrentei Himfi Imre leányát, Orsolyát. A házassággal Ferenc az 1501-1502 táján utód nélkül elhunyt após vagyonához jutott, a család pedig az így megszerzett Döbrönte várába költözött. Később Essegvár már játszott komolyabb szerepet a végvári harcok idején, valószínű, hogy Veszprém 1552. évi elestével a nehezen védhető erősség ellenállás nélkül szintén a hódítók kezére került. 1586-ban, az utolsó Essegvári fiú halála évében a várat már romosnak írták le.

Az erősség fordultatos 15. századi birtoklástörténetét az ásatások eddigi eredményei felemásan tükrözik vissza. Bár a feltárt leletanyag túlnyomó többsége ebből az időszakból való, a korabeli építmények, járószintek és egyéb jelenségek száma meglepően alacsony. Ehhez a látszólagos hiányhoz természetesen a kutatások korlátozott kiterjedése és az új-, illetve modern kori tereprendezések is hozzájárulhatnak. Az északnyugati várrész temetője felett kialakított építményeken túl mindenestre szintén 15. századi a várat kettészelő belső osztófal pusztulása. Az ásatások során a kőfal vastag omladékrétege került napvilágra az előtte futó belső árokban. Az omladékban nagyobb, egyben megmaradt faltömbök is mutatkoztak, melyeket jól láthatóan bedőlésük óta soha senki nem bolygatott, azaz az árok kitisztítására, helyreállítására sem történt soha kísérlet. A fal beomlását kézenfekvő lenne 1440-re helyezni, amikor Döbrentei Himfi Tamás és testvére, Himfi Basi embereikkel erőszakkal megszállták a várat. Az omladékban előkerült egyetlen Zsigmond érem (egy parvus) látszólag alá is támasztja ezt az értelmezést, ráadásul közvetlenül a köves-habarcsos törmelék felett egy égés nyomait mutató pusztulási réteget is vékonyan elterítettek (benne egy közel ép aranyozott rézsarkantyúval). Ugyanakkor mindeddig nem mutatkoztak egyéb, határozott nyomai az ostromnak, az omladék (és a vékony pusztulási réteg) felett húzódó vastag humuszos réteg gazdag leletanyaga pedig egy már valamivel későbbi, 15. század végi korszakra utal. Hacsak nem vártak évtizedeket az árokba dőlt omladék elfedésével és az árok végleges megszüntetésével,

akkor a humuszos szintkiegyenlítő feltöltés nagyszámú éremlelete a fal bedőlését is a 15. század második felére vagy végére keltezi. A belső osztófal viszonylag gyenge és sekély alapozását figyelembe véve még az is felmerülhet, hogy bedőlését elsődlegesen statikai problémák okozták.

Érdekes módon a középkori vár legutolsó periódusát, mikor családi székhelyként ugyan már nem működött, de valamiféle szerényebb használatát mégis feltételezhetnénk, szinte semmilyen régészeti nyom nem képviseli. Nemcsak a jellegzetesebb 16. századi leletek (pl. pénzek vagy mázas kerámiatöredékek) hiányoznak szinte teljesen az eddig vizsgált területeken, de több esetben a várható pusztulási és omladékrétegeket sem találjuk. Minderre talán szintén a kései tereprendezések szolgálnak magyarázatul.

SOMLÓ VÁRA

Somló a Bakony és a Kisalföld határán emelkedik. A vulkáni eredetű várhegy – egyben történelmi borvidék – Doba faluhoz tartozik. A hegy alacsonyabb ormán emelkedő vár tájképi jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy amikor az Erdődyek Dobán az 1820-as évek elején felépítették klasszicista kastélyukat, az azt körülvevő tájképi kert egyik nyiladékát úgy alakították ki, hogy a kastély teraszáról éppen rá lehessen látni a romokra.

A 19. században Gyurikovits György, Ádám Iván és Könyöki József voltak az elsők, akik rajzi formában rögzítették a romokat. A vár modern kori történetének állagvédelmi munkái az 1962. évi beavatkozásokkal kezdődtek, Ferenczy Károly (Országos Műemléki Felügyelőség) szakmai iránymutatása mellett. Az 1990-es évektől az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ részéről Gál Tibor és munkatársai kezdtek el foglalkozni a romok állagvédelmével, konzulensük László Csaba régész volt. 2002-től kezdődött az alsóvár régészeti feltárása és falkutatása Fülöp András vezetésével, amely már előkészítése volt az alsóvár tervezett hasznosításának. Ennek 2022-re fejeződött be a legutóbbi fázisa két lépésben. Egyrészt a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodási Zrt. lebonyolításában az előkészítő állagvédelmi munkák zajlottak, másrészt a Nemzeti Várprogram keretében hazai forrásból, a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. beruházásában az alsóvár turisztikai hasznosítására került sor, ami magába foglalta a felsővár biztonságos megközelítését és kulturált látogathatóságát is (vezető tervező: Máté Zsuzsanna, munkatársak: Gerák Miklós, Lénárd Márton, táj- és kertépítész: Szabadics Anita). A régészeti feladatokat a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum részéről Pátkai Ádám, Sebestyén Noémi és munkatársaik látták el.

Amint a korábbi kutatásokból kiviláglott, a vár eddig ismert legkorábbi periódusa a felsővárban különíthető el. Ez egy vastag, L alaprajzú fal, külső falsarokkal, amit egy toronyszerű épületként képzelünk el. Az alsóvár felé eső része teljesen hiányzik a későbbi bontások miatt, így pontos méretei már nem határozhatók meg. Ez lehet az a vár, amelyet Koppány Tibor és Horváth Richárd kutatásai alapján valamikor 1320 és 1350 között Ugo-di Csenik mester építhetett a király megbízásából.

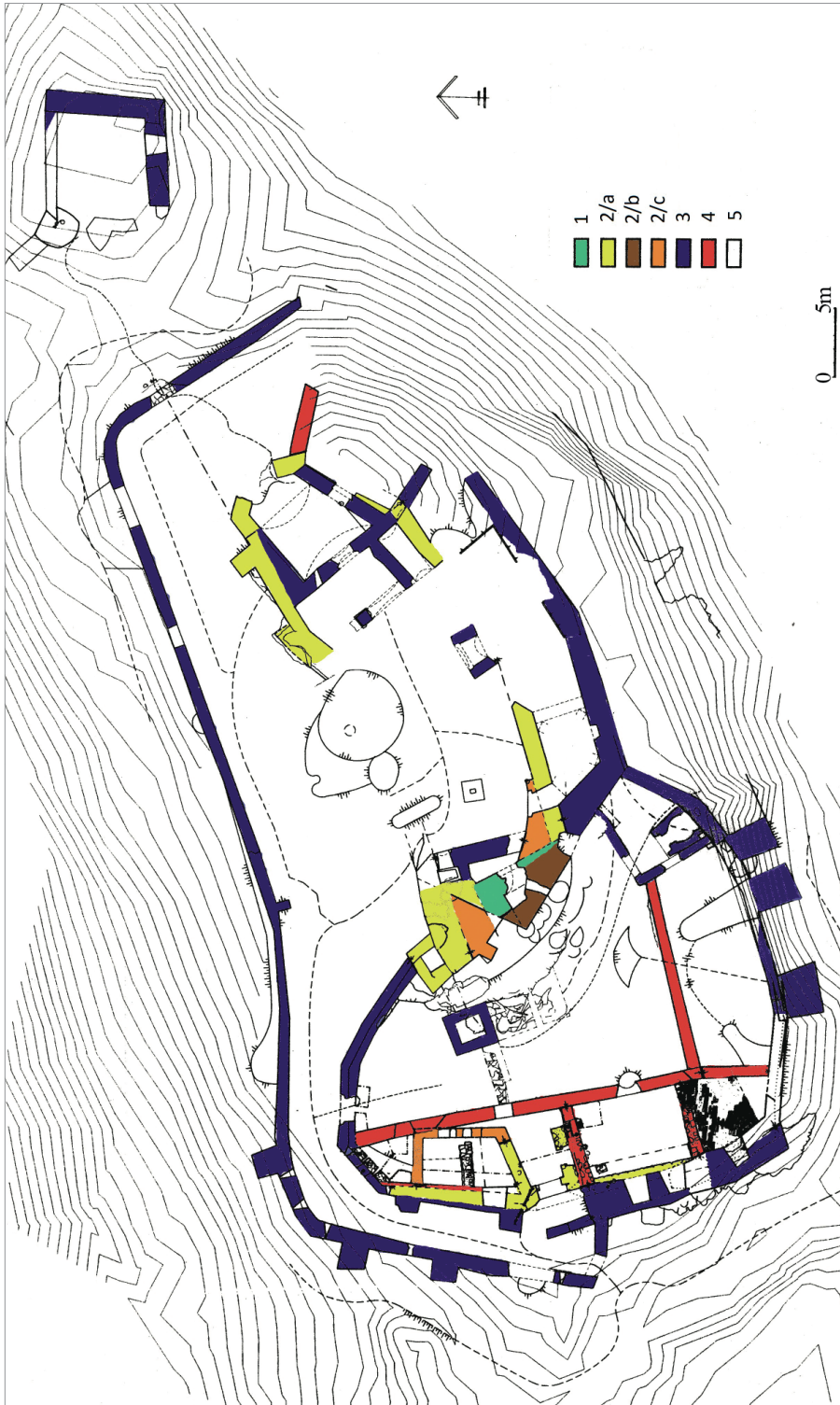
A vár következő nagy korszaka 1389-től kezdődik, amikor is az ifjabb Garai Miklós csere útján megszerezte a somlói uradalmat. Ekkor az elbontott toronyszerű épületet tömörre, ék alakban kifalazták. Másrészt hasonló habarccsal, talán ugyanekkor elkészült a vár első nagyobb alapterületű kiépítése is. Ennek legfőbb ismérve, hogy a felsővárat egy magasban vezető, többszörös hídszerkezeten lehetett megközelíteni. Egyik elemét az alsóvárban, a későbbi ún. kaszárnyszárnyba foglalva azonosítottuk, illetve a felsővárban egy kapuépítmény fogadta a hídszerkezetet, minden bizonnyal egy közbülső pillér közbeiktatásával. A felsővári kapuépítményben sikerült elkülönítenünk a mainál alacsonyabban lévő eredeti küszöbszintjét, melynek magassága pontosan megegyezik az alsóvári kapuépítményben talált gerendafészkek által kijelölt szinttel.

A felsővári kapuépítmény környezete rendkívül összetett építéstörténettel rendelkezik: a többszöri átépítés miatt sokszor csak különféle periódusú faltömbök ízesülését érzékeltük, eredeti falkoronájuk lezárásáról, tetőkről nincs információnk. Lényeges még megemlítenünk, hogy az alsóvárban a korai kapuépítménytől is indulnak hasonló korú falszakaszok északnyugatra, délkeletre, de fokozatosan lecsorbázódnak mindkét irányban, így nem tudjuk, mekkora területet öleltek körül. Az alsóvár későbbi formában ismert kontúrjai tehát már ekkor kialakultak, igaz a várudvar helyén ekkor még egy sziklaárok mutatkozott, amit csak később töltöttek fel. A felsővár „vasaló” formája ugyanekkor jött létre, de ezen belül az épületek elhelyezkedéséről semmilyen adatunk nincs. Annyi bizonyos, hogy a felsővári kapuépítményből egy falszoros vezethetett a felsővár udvarára, de ezek a falak ma még feltáratlanok.

Az ék alakú kifalazás és a felsővári kapuépítmény közét egy későbbi lépésben szintén kifalazták, az alsóvár felé egy támpillérral ellátva. Ezen a faltömbön is történt egy emelés, amint azt az állagvédelmi munkákhoz felállított állványról megállapíthattuk. Talán ehhez a korszakhoz köthető az alsóvári kapuépítményhez északnyugatról hozzáépített, 2002-ben feltárt épületecske is. Ennek járószintje az udvarhoz igazodott, külső oldalán bekarcolt kvádermintás vakolat került elő, a bekarcolásban vörös festésnyomokkal, mint azt a restaurátori kutatás megállapította. E 14. század végi – 15. század eleji periódusok időben közel állhattak egymáshoz, mert habarcsuk, textúrájuk nagyon hasonló volt. Mivel az alsó- és felsővári jelenségek egyelőre fizikai kapcsolatban nincsenek egymással, csupán relatív kronológiából és az építőanyag hasonlatosságából tudjuk szinkronba hozni őket egymással.

Ezt követően egy újabb, még a korábbiaknál is jelentősebb átépítésre került sor. Az új periódus habarcsa markánsan elkülönült a korábbi periódusokétól. A felsővárban az első periódusú torony kifalazását utólag kivésték, elé egy fal behúzásával kis udvart alakítottak ki, nyugati oldalán egy kis emeletes épületrésszel. Ez a felsővár udvara felé egy lőréssel nyílt, északnyugati irányba pedig egy ajtóval. Ennél is nagyobb átépítés zajlott le a felsővár többi részén. A felsővár északi része beépült egy reprezentatív palotaszárnyal, mely két nagy csúcsíves árkáddal kialakított ámbitussal nézett az udvar felé, emeletén egy nagy helyiséggel, fölvezető csigalépcsővel. Ebből ablakok nyíltak a felsővár udvara felé. Az egyik kökeretes ablak profilozása a 15. századnak inkább az első felére mutat, miközben könyöklőkonzolos kialakítása inkább a 15. század második felére – végére jellemző.

Ugyanekkor a felsővár délnyugati körítőfalának nyomvonalát kijebbi helyezték a hegyoldal felé, és ezzel létrehozták az alapincézett konyhaszárnyat, benne a konyha ma is álló, gúlaszerű kürtőjével. Ettől keletre, a hegyoldalban találta meg Koppány Tibor azt a kizuhant ablakkeretet, amelynek profiláthatásos tagozata inkább a 15. század végi datálást valószínűsíti, már ha a konyhaszárny falában in situ állt. Ezért ezt a harmadik periódust csak tág határok között merjük keltezni: lehet, hogy Garai Lászlóhoz kell kötnünk, aki hosszú ideig volt a vár ura, majd 1458-ban a Mátyás elleni szervezkedése miatt kegyvesztetté vált. Ezt követően a vár birtoklástörténete rendkívül zavaros volt, ami egy ilyen nagy, hosszú ideig tartó, egységes koncepciójú építkezésnek kevésbé kedvez. Az 1478. évi Garai-Szécsi féle leánynegyed-perben Somlóról is szó van, de az abban em-

1. kép: A vár periodizációs alaprajza. 1: 14. sz. második negyede?; 2/a: 14. sz. vége – 15. sz. eleje?; 2/b: 14. sz. vége – 15. sz. eleje; 2/c: 14. sz. vége – 15. sz. eleje; 3: 15. sz. második fele; 4: 16. sz.; 5: 16. sz. második fele

legetett épületek azonosítása még nem végezhető el biztonsággal. Garai Jóbot követően rövid ideig Kinizsi is birtokos volt itt, majd a Szapolyaiaknál volt zálogban a vár. 1495-től Bakócz Tamás, majd rokonsága, az Erdődyek kerültek birtokon belülrre, így teljesen ők sem zárhatók ki mint építtetők.

E nagy kiépítés nemcsak a felső-, hanem az alsóvárban is igazolható volt. Megszüntették a többszörösen átvezető híd szerkezetet, és egy külső falszoros kiépítésével új bejárási útvonalat nyitottak. Ennek külső kapuépítménye ma is megvan, benne a felvonóhid csigájának maradványával. Az alsóvár udvarán egy belül üreges pillért alakítottak ki, amihez az ásataink alapján délkeletről kapcsolódhatott egy falépcső. Innen egy híd szerkezet vezetett a felsővári kapuépítménybe, melynek küszöbszintjét a korábbiakhoz képest megemelték, és egyik perselyköve ma is helyén van. A felsővárba ekkor már biztosan csak gyalogosan lehetett feljutni.

A 15. századi alsóvárat egy pártázatos, gyilokjárós, lőréses körítőfal vette körbe, melyhez faépületek tapadhattak belülről. Az alsóvári kaput magába foglaló falban mutatkozó, egyszerű, állított téglány alakú lőrések könyöklőjében valamilyen deszkaborítás lehetett, ezek hornyát az oldalsó kávékban szűkülően meg lehetett figyelni. A későbbi kasszárnyaszárny takarásában mutatkozó körítőfalakban – a korábbi falazatok felhasználásával – szintén egy gyilokjárós-lőréses falat ismertünk fel, aminek lőrésai törtkő boltívvel, fagerenda áthidalással készültek. A déli szélső lőrés ezektől eltérően kulcslyuk-formájú. A gyilokjárós-lőréses körítőfal a délkeleti oldalon is folytatódott. Az udvar északkeleti végében egy kis helyiséget alakítottak ki, melybe valamivel később egy sütőkemencét építettek be, ezt 2012-ben tártuk fel.

A vár újabb átépítésére a reneszánsz időszakban kerülhetett sor. 2020-ban az állagvédelemhez megépített állványról közelről is megvizsgálhattuk, hogy a felsővárban a reprezentatív emeleti térből északra nyíló gótikus ajtót lefelé beszűkítették egy új boltívvel. Az ajtó jobban megmaradt, korábbi boltívét 1962-ben megerősítették ugyan, de nem túl szakszerűen, így most részben vissza kellett bontani és újjarakni. Még érdekesebb a mellette levő másik ajtó, amelyet egy vékony fallal el is falaztak, a korábbi ajtókávak felhasználásával pedig egy kandallót alakítottak ki benne. A kandalló párkánykövének, illetve konzoljának csonkjai ma is megvannak, tagozatuk reneszánsz formajegyeket mutat. Koppány Tibor e kandalló korát a 16. század elejére tette, és a Bakócz-Erdődy-korszakhoz sorolta, bár, mint alább látni fogjuk, a Devecseri Csóron család építkezései a reneszánsz kori várban egyre kiterjedtebbnek bizonyulnak, ami a kandalló korát illetően is megfontolandó. A felsővárban egy teljesen új építésű válaszfalat is sikerült elkülönítenünk, azaz egy nagyszabású 16. századi átépítéssel kell számolnunk.

Csakúgy, mint az alsóvár esetében, ahol egy L alaprajzú épületszárnyat (a régebbi tudománytörténet szóhasználatában „kasszárnyaszárnyat”) húztak fel az udvar köré. Ezt a délnyugati oldalon úgy valósították meg, hogy a korábbi épületrészeket egyszerűen feltöltötték bontási törmelékkel első emelet magasságáig, ezért az épületszárnynak nem is voltak földszinti nyílásai. A régebbi, 14. század végi épületmaradék bontását is ekkor végezhettk el, míg a korábbi körítőfalat előbb egy zsaluzott köpenyfallal megerősítették feltöltése előtt. A szárny megközelítése ugyanarról az üreges pillérről történt, ahonnan a felsővárba is be lehetett menni. A szárny téglapadlójának részleteit és az egyik válaszfal

in situ megmaradt küszöbkövét 2004-ben találtuk meg. A délnyugati kaszárnyaszárny feltöltéséből származó leletanyag alapján kezdettől fogva a Devecseri Csóron családban sejtettük az építettőt, akik előbb zálogban, majd 1558-tól véglegesen birtokolták a várat.

A délnyugati kaszárnyaszárny – korábról megörökölt – külső falának lőréseit és pártázatát elfalazták, nagyobb ablakokat törtek bele. Ezeknek a fülkéit téglából falazott, rézsűs kávékkal, illetve szegmensíves boltívvel alakították ki. Az eredeti nyíláskeretek anyagára, kinézetére semmi adatunk nincs, sőt az ablakfülkék téglakávéi, áthidalói, parapetjei is kiszakadtak, így már csak hatalmas falkiromlások emlékeztetnek az egykori nyílásokra. A korábbi körítőfal felmagasításával létrejött padlástér szintjét jól leolvashatjuk a magasan megmaradt belső falsíkról, ami a mostani helyreállítások legfőbb kiindulópontja volt. A padlásról újonnan kialakított lőrések nyíltak, amelyeket alapvetően szakállasok használatára terveztek. A kulcslyuk alakú lőrések egyszerűsített, téglából kialakított utánzatát készítették el a délnyugati kaszárnyaszárny északnyugati felében, míg a délkeleti részen az előbbi típus váltakozik egy nagyobb, téglány alakú lőréssel. Ez utóbbi érdekessége, hogy nemcsak a szakállas beakasztásához való alsó fagerenda volt igazolható, hanem a szárelemek és az áthidalás is fából készültek, amire alighanem fatábla zárulhatott.

Ugyanennek a kaszárnyaszárnynak az udvar felé eső falán is volt nyílásrendszer az első emelet magasságában, de még inkább szétomlott formában. Az előterükben ugyan különböző korú faragott kövek jöttek elő a korábbi ásatások során – közülük többről gyanítható, hogy másodlagos helyzetből esett ki –, a nyílásokkal való összepárosításuk azonban nem lehetséges. Itt kell megjegyeznünk, hogy noha a ház egyik hosszfalán sem maradt meg az eredeti főpárkány, feltehetően egy, az udvar felé lejtő félnyeregteret kell elképzelnünk, az alaprajzban jelentkező törés miatt valamilyen oromzat közbeiktatásával. Az L alakban beforduló másik épületszárny nagyrészt elpusztult, így arról csak annyit tudunk, hogy építészeti kialakítása az előbbihez lehetett hasonlatos. Újabb elgondolásunk szerint ekkorra már megszüntették a sütőházat, és ennek helyén talán egy rámpa vezethetett fel a szárny északkeleti végfalán feltételezhető ajtóhoz.

A 16. századi falak korát néhány egyazon lőrészhez tartozó gerenda, illetve egy bent hagyott állványgerenda-csonk dendrokronológiai vizsgálata (Grynaceus András) alapján 1560-1567 közé lehet keltezni, így alighanem Devecseri Csóron János idejére kell gondolnunk. Azért nem későbbre, mert a család 1584. évi kihalása után ilyen átfogó építkezésekkel már nem számolhatunk. A források szerint ugyanis a különféle örökösök kezén a vár fokozatosan pusztulni kezdett – a vár nagy része alapvetően tető nélkül volt –, bár a források szerint a 17. században is maradt egy-két használható helyisége, és kisebb javításokat a falkutatás során is sikerült kimutatnunk.

Felhasznált irodalom:

- Alföldy Gábor: *A Doba–sömlővári Erdődy-kastélypark*. Budapest, Forster Központ, 2015, 2.
- Darnay-Dornay Béla – Zákonyi Ferenc: *Sömlői útikalauz*. Budapest, Veszprém Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, 1964.
- Engel Pál: *A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 151.
- Fülöp András: Sömlő vára az első ásatások tükrében. In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.): *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, Castrum Bene Egyesület – Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2006, 119–128.
- Fülöp András: Ásatások Sömlő várában. Kutatási helyzetkép. *Műemlékvédelem* LI (2007) 1. sz. 23–27.
- Fülöp András – Horváth Richárd: Sömlő vára. A történeti források és az alsó várban folytatott régészeti kutatások eredményei. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26 (2010) 43–59.
- Galambos István – Koppány Tibor – Csoma Zsigmond: *Sömlő-hegy, Tájvédelmi Körzet*. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 497. Budapest, TKM Egyesület, 1994.
- Koppány Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *Ars Hungarica* XII. (1984) 183–232.
- Koppány Tibor: A Veszprém megyei Sömlő vára története. *Magyar Műemlékvédelem* XIV (2007) 7–28.
- Máté Zsuzsanna – Fülöp András: Egy történeti épülettömeg kortárs rekonstrukciója. *Műemlékvédelem* LXVI (2022) 6. sz. 341–358. (megjelenés alatt)
- Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890*. Összeáll. Váliné Pogány Jolán. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 2000, 47.1–4.
- Varga Szabolcs: A devecseri Choronok. *Fons* VIII (2001) 3. sz. 259–310., 267.

A SÜMEGI VÁR ÉPÍTÉS- ÉS ÁTÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A sümegi vár története a 13. század második felében kezdődött, amikor a várhegy kiugró sziklatömbjére, annak keleti felén toronyból és palotaszárnyból álló várat építettek. A vár a veszprémi püspökség birtokában volt egész használati ideje alatt. Az okleveles említések a 14. század elejétől említik a várat és az alatta fekvő települést. Mindenkori várnagyai egyben a vár tágabb környezetében fekvő püspöki birtokok birtokigazgatói is voltak. A 15. század folyamán épült ki a teljes várhegyet övező kőfal, a kaputorony, a palotaszárny és kezdődött el az a hosszú építési, átépítési folyamat, amelynek végén a vár épületegyüttese elnyerte ma is ismert elrendeződését. Mindez nem jelenti azt, hogy a korábbi századokban a vár és az épületegyütteséhez tartozó melléképületek építésekor ne használták volna ki a teljes várhegy kiterjedését.

A vár szerepe és fontossága alapvetően megváltozott a török hódítás következtében, hiszen végvárrá vált, Veszprém török általi elfoglalását követően pedig püspöki székhellyé. A várban ettől kezdve állandó és növekvő számú katonaság állomásozott. Az épületek egy része püspöki lakórészként is szolgált, más részek pedig a katonaság igényeit szolgálták ki. A várat övező védműveket átépítették, hiszen a tűzfegyverek – ágyúk és szakállaspuskák – ezt megkövetelték. A külső várfalak mögé földtöltés került, ágyú löállásokat építettek. A 17. század elején Bocskai István seregei elfoglalták a várat, ami azonban hamar visszakerült a püspökség birtokába. A vár a török kor végéig püspöki kézen maradt; épületeit, ha kellett, újból és újból renoválták, átépítették az aktuális igények szerint. A 17. század végén császári őrség került az egyre inkább lelakott és a háborús események során sérült várba. A Rákóczi-szabadságharc alatt komoly szerepet töltött be az erődítés a kuruc hadsereg egyik helyi központjaként és hadtáráként.

Pusztulástörténet

A szatmári béke után a 18. század 20-as éveiben a lelakott és felújításra váró várat kiürítették, tetőzeteit lebontották és magára hagyták. Robbantásnak nyomát sem a régészeti, sem a falkutatás nem találta.

Az ezt követő korszak a vár pusztulástörténete, amely az 1730-as évektől 1954-ig közel 220 évig (!) tartott. Ez idő alatt az épületek falai leomlottak, saját maga törmelékével elfedve a romokat. Tanulságos, hogy még a 19. század végén – a 20. század elején is omlottak le jelentős falmaradványok.

Helyreállítás-történet

Az elmúlt hetven év a sümegi vár legújabb kori története, a helyreállítás(ok) korszaka. Az ez idő alatt megkezdődő, majd kisebb-nagyobb kihagyásokkal folytatódó építészeti történeti kutatások és az egymást követő helyreállítások és állagmegóvások egyben lát-leleteként szolgálnak az ezen időszak műemléki és hasznosítási elképzeléseinek. Modern

1. kép: A sümegi vár periodizációs alaprajza. Buzás Gergely munkája

kori „periódusok” ezek, amelyek egymáshoz való viszonya töredezett, és sokszor pusztán a használhatóság, a turisztikai célok megvalósítása érdekében tett építések és bontások.

Mindez egy, a várhegy alatti városrész házait is elérő omlás nyomán 1954-ben kezdődött. Először állagmegóvónak nevezhető munkák indultak az akkor még feltáratlan rom területén, majd 1956-ban megkezdődhetett a vár első részletesebb építészeti felmérése, s végül 1957-ben a vár kutatása és helyreállítása, mintegy egymásra épülő lépések hosszú folyamataként. A feltárás, majd az azt követő állagmegóvás, helyreállítás, rekonstrukciós kiépítés egymást követő fázisai 1965-ig tartottak, amikor az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség akkori vezetése a munkafolyamatot leállította, jóllehet sem a vár teljes régészeti feltárása, sem a helyreállítási munka nem fejeződött be. A vár kutatását Kozák Károly régész irányította, vezető tervező Koppány Tibor építésmérnök volt, mindketten az akkori OMF munkatársaiként.

Az akkor elvégzett kutatói munka során a vár teljes épületegyüttese minden épületével, építményével együtt döntő többségben felszínre került. A rekonstrukciós helyre-

állítási munkák eredményeképpen, egy átgondolt helyreállítási koncepció alapján a vár egésze, valamint az egyes épületrészek is igen jelentős és karakteres kiegészítést kaptak. Néhány épületre új tető (védőtető) került, így a vár öregtornyára és az egykori várkapolna épületszárnyára a belső várban, továbbá az ún. Kövessy-bástyára a vár északkeleti csúcsán és a külső kaputoronyra a vár déli oldalán. Az udvart övező egyes épületekben, ahol azt az előkerült maradványok (konyha, tüzelőberendezések) indokolták, a fennálló falazatok közé épültek faszerkezetű védőtetők.

Ezt követően a várban évtizedekig – egészen az 1980-as évekig – nem történt állagmegóvás vagy helyreállítás, az épületegyüttes magára maradt.

A folyamatosan romló állapot került ezt követően újabb és újabb kiegészítésre, amelyet egyrészt az időjárás által okozott sérülések kijavítása, másrészt a megújuló üzemeltetés igényei indokoltak.

Lefedésre került síkfödémmel a várudvart északról határoló épületszárny jelentős része, éppen úgy, mint az egykori palotaszárny földszintjének pincéi és az azok előterében húzódó lakó- és kiszolgáló helyiségek. Tető került a belső kaputoronyra, gyilokjáró-imitáció épült a palotaszárny vége és az ún. Rendeki-torony közé.

2010-től kezdődően volt lehetőség újból komolyabb beavatkozásra a vár területén, egyrészt a leromlott állapotú addigi helyreállítások újabb javítására, átépítésére, falszigetelési munkákra; másrészt új védőtetők, kiegészítések kialakítására. Mindez legkarakteresebben a palotaszárny földszintjén jelent meg, ahol megújuló falazatok és belső terek felépítésére került sor. Új kiállítási koncepció is készült, amely az egész épületegyüttes területén egységes grafikai formában mutatta be a vár történetét.

A 2010-es évekre így létrejött egy modern helyreállítási állapot, amely összességében a 60-as évek helyreállítására alapozott, miközben annak az egész várra kiterjedő egységes koncepcióját különböző okok miatt nem tudta követni.

A műemlékekkel szemben támasztott újabb követelmények, a turisztikai hasznosítás szándéka, változásai és az EU-s támogatás lehetősége egyaránt támogatták a funkciókkal való bővítést és a helyreállítás folytatását. Ezért került sor az elmúlt években a Nemzeti Kastély és Várprogram keretében újabb kutatásra, a teljes várat érintő koncepcióalkotásra, és egy állagmegóvást, helyreállítást, és kiegészítést tartalmazó terv készítésére, majd a kivitelezés elvégzésére a vár északkeleti oldalán, a várkapolna és a Kövessy-bástya között elhelyezkedő épületszárnyban.

